

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

ПОГОНЕЦЬ ІВАН ВАСИЛЬОВИЧ

Допускається до захисту:
в.о. завідувача кафедри
історії України та археології,
д.і.н., професор Надія ТЕМІРОВА

«_____» _____ 2025 р.

**СТАНОВИЩЕ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ У 1950-Х–1980-Х
РОКАХ ТА СУЧАСНІ ВИКЛИКИ**

Спеціальність 032 Історія та археологія

Кваліфікаційна (магістерська) робота

Науковий керівник:

Надія ТЕМІРОВА, д.і.н., проф.
кафедри історії та археології.

Оцінка: _____ / _____ / _____

Голова ЕК: Олексій СТРУКЕВИЧ,
д. і. н., проф.

АНОТАЦІЯ

Погонець І. В. Становище православної церкви в Україні у 1950-х—1980-х роках та сучасні виклики. Спеціальність 032 «Історія та археологія». Освітня програма «Публічна історія». ДонНУ імені Василя Стуса. Вінниця, 2025.

У кваліфікаційній роботі здійснено комплексний аналіз державно-церковних відносин в Україні у другій половині XX – на початку XXI ст. Основну увагу приділено трансформації радянської релігійної політики, формам адаптації вірян та проявам релігійного дисидентства. Проаналізовано спадкоємність методів радянського контролю в сучасних практиках РФ, зокрема використання церковного фактору під час війни, поширення ідеології «руського мира» та реакцію української держави і суспільства на ці виклики.

Ключові слова: православна церква, релігійна політика, «відлига», «застій», «русский мир».

99 с. Бібліограф.: 76 найм.

Pohonets I. V. The state of the Orthodox Church in Ukraine in the 1950s–1980s and contemporary challenges. Specialty 032 «History and Archaeology». Educational programme «Public History». Vasyl’ Stus Donetsk National University, Vinnytsia, 2025.

This thesis provides a comprehensive analysis of state-church relations in Ukraine in the second half of the 20th century and early 21st century. The main focus is on the transformation of Soviet religious policy, forms of adaptation by believers, and manifestations of religious dissent. It analyses the continuity of Soviet control methods in contemporary Russian practices, in particular the use of the church factor during the war, the spread of the ideology of the «Russian world» and the reaction of the Ukrainian state and society to these challenges.

Keywords: Orthodox Church, religious policy, «thaw», «stagnation», «Russian world».

99 p. Bibliography: 76 items.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1 ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	8
1.1 Стан вивчення проблеми.....	8
1.2 Характеристика джерел.....	14
1.3 Методологічні засади дослідження.....	18
РОЗДІЛ 2. ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА В РОКИ «ХРУЩОВСЬКОЇ ВІДЛИГИ».....	23
2.1 Тимчасове послаблення контролю.....	23
2.2 Нова антирелігійна кампанія.....	29
2.3 Внутрішнє життя церкви в умовах посилення тиску: спротив та виживання.....	36
РОЗДІЛ 3 ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА В ПЕРІОД «ЗАСТОЮ».....	45
3.1 Державна церковно-релігійна політика.....	45
3.2 Діяльність церкви та вірян в умовах обмеженої легальності.....	52
3.3 Опір атеїстичній пропаганді та релігійне дисидентство.....	59
РОЗДІЛ 4 СУЧАСНІ ІНФОРМАЦІЙНО-ГІБРИДНІ ПРАКТИКИ РОСІЇ ДОВОКОЛА ЦЕРКОВНОГО ПИТАННЯ В УКРАЇНІ.....	65
4.1 Інформаційно-пропагандистські стратегії Росії в релігійному просторі України.....	65
4.2 Реакція української влади, суспільства та церкви на гібридний вплив.....	72
ВИСНОВКИ.....	81
СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	85
ДОДАТКИ.....	94

ВСТУП

Вивчення взаємовідносин між державою та релігійними інституціями є одним із ключових напрямків сучасної історичної науки. Такий підхід дає змогу побачити еволюцію духовного життя суспільства в поєднанні з аналізом механізмів влади, її ідеологічних засад і методів соціального контролю. Радянський Союз прагнув знищити релігію з публічного життя народу, проте не зумівши це зробити, вирішив підпорядкувати церкву своїм ідеям і зробити з неї знаряддя внутрішньої і зовнішньої політики. Період 1950—1980-х рр., що охоплює хрущовську «відлигу» та брежнєвський «застій» є показовим для розуміння трансформації радянської релігійної політики. Держава, спираючись на партійний апарат і спецслужби, активно проникала в церковну ієрархію, суворо регламентувала діяльність релігійних громад поза межами храмів та водночас використовувала лояльне духовенство для формування позитивного міжнародного іміджу СРСР.

Розпад Радянського Союзу не призвів до повного зникнення цих специфічних державно-церковних відносин та методів впливу. Сучасна Російська Федерація, позиціонуючи себе як спадкоємиця СРСР, багато в чому відновила та модифікувала радянський досвід використання релігійного фактору. Це чітко проявилось в контексті збройної агресії проти України, де РПЦ та афілійовані з нею структури стали невід'ємною частиною протистояння, просуваючи ідеологію «руського мира» та виправдовуючи воєнні дії.

Історіографія радянської релігійної політики присвячено значну кількість праць, які аналізують репресивні механізми, ідеологічну боротьбу та повсякденне життя вірян. Новітні гібридні загрози з боку РФ активно вивчаються політологами та соціологами. Проте, попри наявність досліджень по кожному з цих періодів, на сьогодні практично відсутні комплексні історичні дослідження, які б предметно аналізували спадкоємність методів

радянських спецслужб у релігійній сфері у сучасних практиках Російської Федерації.

Об'єктом дослідження є православна церква в Україні.

Предметом дослідження виступають взаємовідносини між православною церквою в Україні у 1950-х–1980-х рр. та радянською державою.

Метою магістерського дослідження є визначення становища православної церкви в Україні у 1950-х–1980-х рр. та доведення прямої спадкоємності між радянськими методами контролю над релігійним життям і сучасними практиками РФ.

Реалізація поставленої мети вимагає вирішення таких **завдань**:

- здійснити історіографічний та джерелознавчий аналіз, визначити методологію дослідження;
- охарактеризувати розворот у радянській політиці 1940-х рр. та його наслідки для церкви;
- дослідити державну політику щодо церкви в період хрущовської «відлиги»;
- охарактеризувати внутрішнє життя церкви та спротив вірян у 1950-х – на початку 1960-х рр.;
- визначити аспекти державної політики та методів контролю в період «застою»;
- проаналізувати діяльність вірян і релігійне дисидентство доби «застою»;
- розкрити зміст та інструментарій сучасних інформаційних стратегій РФ;
- проаналізувати реакцію українського суспільства і держави на новітні виклики;
- дослідити спадкоємність радянських методів контролю в сучасних практиках РФ.

Хронологічні межі дослідження охоплюють другу половину XX – початок XXI ст. Нижня часова межа зумовлена формуванням повоєнної моделі державно-церковного контролю, яка стала основою для політики наступних десятиліть. Верхній кордон пов'язаний з аналізом впливу релігійного фактору в умовах агресії Росії. У визначеному проміжку виокремлюються два періоди. Аналіз радянського періоду зосереджено на 1950-х – 1980-х рр., що охоплює період «відлиги» та «застою». Період сучасності, з 2014 по 2025 рр., присвячений аналізу новітніх викликів та їхнього впливу на населення.

Географічні рамки дослідження охоплюють територію Української РСР у 1950-х – 1980-х рр. та терени сучасної України для аналізу сьогоденних викликів.

Наукова новизна полягає у здійсненні комплексного аналізу, який крім опису радянської релігійної політики та сучасних викликів, безпосередньо пов'язує їх в єдиний процес. Доведено спадкоємність методів радянських спецслужб, таких як дезінформація та використання ієрархів для пропаганди своїх політичних цілей; систематизовано та проаналізовано широкий масив новітніх джерел, включно з медійними розслідуваннями та аналітичними звітами щодо перебігу сучасних подій, особливо тих, що відбулися після повномасштабного вторгнення. Крім того, наукова новизна доповнена проведенням елементу дослідження усної історії шляхом опитування декількох респондентів, які застали радянський час.

Науково-практична значимість дослідження окреслюється тим, що його результати створюють підґрунтя для аналізу сучасних подій не як окремих епізодів, а як цілісного процесу, глибоко пов'язаного з радянським минулим, що є важливим для подальших наукових досліджень з новітньої історії України. Матеріали роботи можуть бути використані у навчальному процесі при підготовці спеціальних курсів для студентів істориків, релігієзнавців та політологів. Узагальнені дані можуть бути залучені до просвітницької роботи, спрямованої на поглиблення розуміння суспільством

складних історичних процесів та підвищення його стійкості до маніпуляцій на релігійному ґрунті.

Апробація результатів дослідження здійснена під час виступу на VII міжнародній науковій конференції студентів і молодих вчених «Травневі студії» (Вінниця, 2025). Результати магістерського дослідження опубліковані у «Віснику студентського наукового товариства Донецького національного університету імені Василя Стуса» (Вип. 15, том 2. Вінниця, 2025).

Результати кваліфікаційної роботи репрезентовані у публікації в онлайн-виданні «Східний варіант» на тему: «Українська церква на сході: яка її історія».

Структура роботи відповідає меті та завданням дослідження. Магістерська складається зі вступу, чотирьох розділів, одинадцяти підрозділів, висновків, списку джерел і літератури, додатків. Загальний обсяг кваліфікаційної роботи становить 99 сторінок, з яких на основний текст припадає 84 сторінки.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Стан вивчення проблеми

Проблема становища Православної церкви в Україні в радянський період, зокрема у 1950-х – 1980-х рр., а також її роль у сучасних суспільно-політичних процесах знайшла досить широке відображення у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Наукове осмислення цієї теми пройшло декілька етапів, від радянського часу, де релігія розглядалась виключно крізь призму марксистсько-ленінської теорії як «пережиток минулого» до комплексних і об'єктивних досліджень доби незалежності.

Сучасний історіографічний доробок можна умовно поділити на кілька тематичних блоків, які відображають ключові аспекти досліджуваної теми.

Перший напрям охоплює фундаментальні праці, присвячені аналізу організаційних засад та еволюції партійно-державної політики щодо релігії та церкви в СРСР та УРСР у повоєнний період. Ці дослідження формують необхідний контекст для розуміння контексту, в якому існувала церква. Основоположною тут є монографія В. Войналовича, який детально проаналізував політологічний аспект та інституційні механізми реалізації державної політики щодо релігійних інституцій у 1940—1960-х рр. Його робота детально розкриває процес створення та функціонування Ради у справах Російської православної церкви як ключового інструменту тотального контролю. Войналович демонструє тактичний поворот Сталіна у 1943 р., коли він легалізував РПЦ і перетворив її на підконтрольну державну структуру, що й визначило її становище на наступні десятиліття [41, с. 67–68].

Важливе місце у вивченні інституційних основ радянської політики займає праця М. Шкаровського. Хоча його дослідження хронологічно більше зосереджені на подіях 1943–1953 рр., саме воно пояснює той фундамент, на якому будувалася політика хрущовської та брежнєвської доби. Шкаровський детально аналізує сталінське відродження РПЦ у 1943 р., розкриваючи його як

прагматичний хід для покращення міжнародного іміджу та створення нового механізму контролю за населенням. Його аналіз перетворення церкви на інструмент радянської зовнішньої політики та діяльність Ради у справах РПЦ під керівництвом офіцерів НКВС, зокрема Г. Карпова, про що також пише В. Нестеров, є ключовим для розуміння того, чому церква увійшла у 1950-ті рр. вже ослабленою та повністю підконтрольною державі [37].

Цей загальний аналіз доповнює регіональне дослідження В. Оліцького, який на прикладі Північно-Східної України розкрив практичні аспекти втілення цієї політики на місцях у 1944–1953 рр. [39, с. 109–110]. Зокрема він показав гостру нестачу духовенства та перші обмеження на богослужіння. Таким чином, праці Шкаровського та Оліцького формують необхідний контекст, пояснюючи, що хрущовська «відлига» була не початком, а лише зміною тактики у вже налагодженій системі державного контролю.

Вагомий внесок у дослідження цієї теми зробив П. Бондарчук, який є одним із провідних науковців з даної теми. Його монографії присвячені релігійності населення України та релігійній політиці. Автор детально аналізує політику влади та досліджує її сприйняття в суспільстві. Бондарчук акцентує увагу на соціокультурних впливах, тенденціях змін у релігійній свідомості вірян у 1940–1980-х рр. [50, с. 267]. Спираючись на широкий масив джерел, він відтворює образ типового вірянина того часу, якими переважно були жінки старшого віку, показує рівень релігійності в різних регіонах та динаміку виконання обрядів, що дозволяє зрозуміти процеси, які відбувалися в суспільстві паралельно з адміністративним тиском.

Доповнюють цю картину дослідження В. Барана та В. Даниленка «Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.)» [6, с. 106]. Їхній внесок є важливим для розуміння переходу від «хрущовського наступу» до політики «застою». Вони демонструють зміну тактики влади від волюнтаристських, відкритих гонінь на користь більш витонченого, бюрократичного та адміністративного контролю. Ця нова політика хоч і виглядала ліберальнішою, насправді була спрямована на поступове

послаблення позицій церкви через адміністративні важелі, фінансовий контроль та ідеологічну обробку.

Другий важливий блок наукових праць присвячений безпосередньо хрущовській антирелігійній кампанії середини 1950-х – 1964 рр. Цей період справедливо виокремлюється дослідниками як час жорсткого, ідеологічно вмотивованого та систематичного тиску на церкву. Ключовою тут є стаття Н. Шліхти «Церква за умов хрущовської антирелігійної кампанії», в якій вона доводить, що кампанія в УРСР мала винятковий розмах, значно перевершуючи масштаби в інших регіонах СРСР, що пояснювалося вищим рівнем релігійності населення [64, с. 249–250].

Різні аспекти цієї кампанії деталізовані у статтях інших авторів, які разом створюють загальну картину. М. Аксюк розглядає політичний аспект, пов'язуючи наступ на церкву з ідеологічною утопією Хрущова про побудову комунізму до 1980 року, в якому не було місця «релігійним пережиткам» [2, с. 93]. В. Сергієнко аналізує загальний характер кампанії, поєднуючи тотальну атеїстичну пропаганду та жорсткі адміністративні заходи, такі як масове закриття храмів, монастирів, семінарій. Л. Швець на прикладі боротьби з паломництвом до «святих місць» показує тотальність кампанії, яка втручалась навіть у такі речі. О. Татарченко на прикладі Херсонщини досліджує роль уповноважених Ради, які були ключовими спостерігачами та виконавцями антирелігійної політики на регіональному рівні [55, с. 158]. В. Оліцький надає конкретний приклад по північно-східній Україні. Разом ці праці демонструють, як загальносоюзні ідеологічні постанови втілювалися на республіканському та регіональному рівнях [39, с. 112].

Третій блок досліджень аналізує соціальні та побутові аспекти релігійного життя, а також форми спротиву вірян. Тут варто виділити монографію О. Тевікової про повсякденне життя громадян УРСР (1953-1964), яка розкриває соціальний та культурний контекст, в якому виживала релігія за часів правління М. Хрущова [56, с. 194–195]. Статті І. Романюка та Ю. Зінька про ставлення держави до церкви на селі підкреслюють особливу роль

сільської громади як осередку традиційності та релігійності, що чинив найактивніший опір закриттю храмів [52, с. 265].

Ключовою для цього блоку є стаття Н. Шліхти про зміну ритуальної практики. Дослідниця показує, як під тиском обставин трансформувалось релігійне життя, що воно йшло у приватну сферу [71, с. 23–24]. Це виявилось у поширенні таємних хрещень, часто за участі бабусь без присутності батьків, яких могли переслідувати на роботі. Шліхта, як і Бондарчук, вказує на надзвичайну стійкість поховальної обрядовості, адже навіть партійних чиновників часто ховали за релігійним обрядом, що свідчило про глибинну вкоріненість цієї традиції, яка перетворилась на елемент національної культури.

Окремим напрямком у цьому блоці є вивчення радянської атеїстичної пропаганди та спроб штучного заміщення релігійних обрядів новою радянською обрядовістю. Цю тему глибоко досліджують Н. Кіндрачук, Р. Пуйда та В. Міщанин [25, с. 157–158]. Вони показують, що боротьба з церквою велася не лише адміністративними, але й ідеологічними методами. Влада намагалася не просто заборонити релігійні свята, але й замістити їх радянськими. Н. Кіндрачук висуває важливу тезу про те, що ця радянська обрядовість була також інструментом денаціоналізації, оскільки була уніфікованою для всього СРСР і нівелювала національні особливості. Регіональні дослідження Р. Пуйди Івано-Франківщини та В. Міщанина Закарпаття яскраво демонструють практичне втілення цієї політики на місцях та її здебільшого низьку ефективність.

Четвертий блок об'єднує праці, присвячені добі «застою» та релігійному дисидентству. Якщо «відлига» характеризувалася відкритим, ідеологічним наступом, то доба Л. Брежнєва – це час переходу до поступового бюрократичного тиску, тотального контролю та прихованих форм ліквідації релігійності.

Узагальнююче розуміння цього періоду дає колективна праця «Українське суспільство в 1960–1980-х рр.» [58]. Ця монографія детально

розкриває соціально-політичний контекст, в якому опинилася церква. У ній аналізується подвійна мораль радянського суспільства епохи «застою», посилення ідеологічного контролю з боку В. Щербицького та В. Маланчука, що безпосередньо впливало на регіональних уповноважених. Огляд цього, період представлений і у навчальному посібнику «Історія релігії в Україні» за редакцією А. Колодного, який узагальнює зміни державної політики від відкритого тиску до системного контролю [24].

На тлі узагальнюючих праць виділяються дослідження, що стосуються специфіки релігійної політики. П. Бондарчук і В. Даниленко детально розкривають законодавчі зміни, зокрема прийняття «Положення про релігійні об'єднання» 1976 року, яке стало юридичною базою для тотального бюрократичного контролю за фінансами та будь-якою діяльністю громад поза стінами храму. Їхні роботи показують, що попри формальне припинення масового закриття храмів, влада зосередилася на тихому придушенні активності, контролі над кадрами та фінансами.

Їх доповнюють регіональні дослідження, які демонструють неоднорідність політики на місцях. Так, К. Нікіфоров, який досліджував регіональні особливості політики на Донеччині та В. Березняк, який проводив те ж саме на Рівненщині, показують, що попри загальний курс на контроль, практика на місцях могла відрізнятись [8, с.397–398]. На Донеччині влада могла бути більш ліберальною у питаннях реєстрації громад, ніж у західних областях, де тиск залишався сильним через боротьбу з уніатами.

Проблема релігійного опору та дисидентського руху висвітлена у працях Б. Захарова «Нарис історії дисидентського руху в Україні» та Л. Алексєєвої «История инакомыслия в СССР», які поміщають релігійний спротив у загальний контекст правозахисної боротьби. Вони вказують, що боротьба за свободу совісті була невід'ємною частиною руху опору [3, с. 196, 198]. В. Єленський у своїх працях аналізує роль релігійного фактору у формуванні модерної української нації, підкреслюючи, що для багатьох дисидентів релігія була формою збереження національної ідентичності в умовах русифікації [17,

с. 253]. Доповненням до цього є статті О. Бажана та С. Набоки, які аналізують, як радянська система таврувала дисидентів «кримінальними злочинцями», «буржуазними націоналістами» або «релігійними фанатиками» [5, с. 520].

П'ятий блок літератури стосується сучасних викликів, пов'язаних із використанням релігійного фактору у війні Росії проти України. Ця тема перебуває на стадії активного формування, її вивчають політологи, соціологи та історики. Тут виділяються праці В. Яремчука про роль РПЦ на Донбасі як інструменту пропаганди та К. Кравченко про стереотипи російської пропаганди [66, с. 127]. Вони демонструють, як релігійні наративи були вбудовані в ідеологію «русского мира» для виправдання агресії.

Вагомий внесок у розуміння цієї проблеми роблять як зарубіжні дослідники, так і українські, які пишуть свої матеріали англійською мовою. Л. Суржко-Гарнед розглядає «русский мир» і українську автокефалію як дві протилежні концепції формування нації. О. Литвинчук, А. Шевчук, З. Грицишена досліджують конкретні механізми впливу РПЦ на українські медіа [67, с. 29]. М. Складановський, А. Шабацюк та А. Лукасік-Турецька проводять глибокий аналіз дискурсу патріарха Кирила, розбираючи його пропагандистські та дезінформуючі тези, що легітимізують війну [72, с. 7].

Окремий масив літератури становить оперативна аналітика та журналістські розслідування, які фіксують гібридні практики в режимі реального часу. Саме медійні та аналітичні платформи часто першими узагальнюють інформацію, яка згодом лягає в основу наукових досліджень.

До першої групи можна віднести українські спеціалізовані та аналітичні ресурси, такі як «Релігійно-інформаційна служба України» та «Релігійна правда», які надають фаховий релігієзнавчий коментар подіям. Аналітичні центри, як-от Uacrisis.org, фіксують та систематизують російські пропагандистські наративи. Особливу цінність мають розслідування, наприклад, проєкт Texty.org.ua, що візуалізує та аналізує динаміку переходів громад від УПЦ МП до ПЦУ, надаючи статистичний матеріал.

Друга група – це провідні міжнародні та українські медіа, що працюють за світовими стандартами. Матеріали BBC News Україна, Радіо Свобода, Deutsche Welle та Reuters Institute, крім хронологічної фіксації подій, наприклад, довкола Києво-Печерської лаври чи ухвалення Томосу, ще й надають збалансований аналіз, пояснюючи складні релігійні процеси для широкої аудиторії.

В окрему групу аналізу джерел слід виділити історичні джерела, а саме опубліковані збірники документів та нормативно-правові акти, які становлять основу для дослідження релігійної політики. Важливим джерелом для вивчення офіційної позиції влади у повоєнний період є збірник «КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК», де зафіксовано безпосередньо самі тексти основних постанов, які впливали на суспільне життя [28]. Нормативну базу пізнього радянського періоду репрезентують основні закони держави – Конституція СРСР 1977 р. та Конституція УРСР 1978 р. [26; 27].

Сучасний етап державно-церковних відносин в історіографії розглядається крізь призму новітнього українського законодавства, яке стало реакцією на загрозливі виклики. Ключовими тут виступають тексти Закону України від 17 січня 2019 р. щодо зміни підлеглості релігійних організацій та Закон України від 20 серпня 2024 р., який створив правові підстави для припинення діяльності структур, пов'язаних з країною-агресором [44; 45].

Отже, аналіз стану наукового дослідження теми свідчить про широку, але нерівномірну історіографію. Аспекти хрущовської «відлиги» досліджені більш детально, ніж період «застою» з його прихованими методами тиску. Водночас, тема використання гібридного релігійного чинника в сучасній війні є новою і перебуває на етапі активного становлення.

1.2. Характеристика джерел

Джерельна база, що лягла в основу дослідження, є комплексною та різноманітною. Її особливість пов'язана з широкими часовими рамками

дослідження, що охоплюють як радянський період, так і наш час. Відповідно, усі джерела можна умовно поділити на два великі комплекси, а саме джерела з історії радянської релігійної політики та джерела, що показують сучасні гібридні виклики. Джерельна база для відтворення подій 1950-х—1980-х рр. має свою особливість. Вона базується не на прямій роботі з першоджерелами, а широкому колу праць, які були опубліковані провідними істориками. Факти для цих розділів взято з уже опублікованих та проаналізованих у науковій літературі джерел.

Усі джерела загалом можна поділити на кілька основних груп. До першої групи належать офіційні документи та закони як радянського періоду, так і сучасної України. Це основна база для розуміння офіційної політики держави. Для радянського періоду ключовими є Конституція СРСР 1977 р. та УРСР 1978 р. Вони є класичним прикладом радянської подвійної моралі, оскільки на папері вони проголошували свободу совісті, але водночас закріплювали привілейоване становище атеїстичної пропаганди, надаючи право вести її, нічого не кажучи про право на релігійну пропаганду.

Більш важливими для розуміння реальної політики є офіційні і таємні постанови ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР, зокрема постанови 1954 р. «Про значні недоліки...», 1958 р. «Про недоліки...» та інструкції 1961 р. Ці документи безпосередньо запускали механізм хрущовського наступу на релігію, даючи вказівки місцевим органам влади закривати храми, знімати з реєстрації громади та посилювати ідеологічний тиск. Особливе значення для епохи «застою» має «Положення про релігійні об'єднання» 1976 р. Цей документ офіційно закріпив всеохоплюючий бюрократичний контроль над церквою. Він жорстко регулював фінансову діяльність громад, а саме відбирав її у священника і передавав «двадцятці», забороняв будь-яку діяльність поза стінами храму, наприклад навчання дітей релігії чи благодійність і робив реєстрацію громади повністю залежною від волі місцевого уповноваженого.

Для нашого часу цю групу джерел становлять закони України. Серед них ухвалений у 2019 р. закон про механізм переходу релігійних громад, який дав

юридичний алгоритм для виходу парафій з-під влади Московського патріархату та закон «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій», прийнятий у 2024 р. Цей закон є важливим, оскільки він створює правову базу для заборони релігійних організацій, пов'язаних з центрами в країні-агресорі, що є прямою реакцією держави на гібридні загрози.

Друга група джерел – це тексти дисидентів. Вони є надзвичайно цінними для розуміння того, як жили прості люди, і для вивчення форм опору радянському режиму. Ці джерела доповнюють сухі офіційні документи, показуючи людський бік релігійного життя та переслідувань. У списку джерел ця група представлена працею Людмили Алексєєвої «История инакомыслия в СССР». Це унікальне джерело, оскільки є одночасно і спогадами безпосередньої учасниці руху і його першою фундаментальною історією. Цінність праці Алексєєвої полягає в тому, що вона детально описує створення та діяльність Християнського комітету захисту прав віруючих, фіксує імена та долі релігійних дисидентів, як православних, так і баптистів і греко-католиків, ставлячи їх у загальний контекст боротьби за права людини. Вона показує, що боротьба за свободу совісті була невід'ємною частиною загального опору системі та дозволяє побачити ці процеси зсередини.

Сучасні новини та статті – це найбільш об'ємний блок первинних джерел, на якому практично повністю побудований аналіз сучасних подій. Ці джерела описують події гібридної війни в релігійній сфері, фіксуючи факти, заяви та процеси. Тут можна виділити ЗМІ, що працюють для міжнародної аудиторії. До них належать провідні світові видання, наприклад, BBC News Україна, Deutsche Welle та Reuters Institute, так і українські проєкти, які доступні англійською мовою, такі як The Kyiv Independent та NV Nation. Їхня спільна цінність полягає в описі ключових подій, таких як календарна реформа, ситуація довкола Києво-Печерської лаври та надання Томосу, для широкої міжнародної аудиторії. Вони допомагають пояснити та зрозуміти важливість цих подій у глобальному контексті. Наприклад, матеріали BBC

News детально крок за кроком висвітлювали процес виселення УПЦ МП з Києво-Печерської лаври, фіксуючи аргументи держави, реакцію церкви та сутички, що надає повну хронологію подій.

Також важливі українські новинні сайти, наприклад Радіо Свобода, Суспільне Київ, Бабель та Texty.org.ua. Ці джерела найшвидше та найглибше висвітлюють внутрішньоукраїнський контекст. Радіо Свобода надає глибоку аналітику та інтерв'ю з експертами та учасниками подій. Наприклад, у їхньому матеріалі «Геть від Москви» детально аналізуються причини та наслідки календарної реформи. Texty.org.ua є цікавим джерелом, оскільки пропонує аналіз на основі цифр, показуючи на графіках статистику та динаміку переходів громад з УПЦ МП до ПЦУ, що дозволяє зробити кількісні висновки. Суспільне як громадський мовник надає офіційні позиції та фіксує знакові події, як-от перше богослужіння ПЦУ в печерах лаври.

До цієї групи належать і спеціальні релігійні сайти, такі як Релігійна правда, Релігійно-інформаційна служба України та Orthodox History, які допомагають у розумінні складних богословських та канонічних питань, надаючи коментарі релігієзнавців та заяви самих церков. Загалом, цей масив джерел дозволяє перевірити інформацію, порівнюючи подачу новин у різних виданнях та відтворити послідовність подій сучасного релігійного протистояння.

Різні аналітичні статті та звіти є дуже важливими для розгляду пропагандистських стратегій Росії. На відміну від новин, що фіксують події, ці джерела розбирають, як саме працює гібридний вплив, вони є аналізом самої технології інформаційної війни. Ключовим джерелом тут є матеріали Українського кризового медіа-центру, зокрема стаття «Panopticon of Russian Narratives». Це джерело є по суті збіркою та аналізом російських пропагандистських тез. Воно дозволяє чітко структурувати та виокремити ключові наративи – твердження про сатанізм, розкол, переслідування канонічної церкви, які слугують інструментами виправдання агресії та демонізації України.

Праці, опубліковані в зарубіжних виданнях, наприклад Cogent Arts & Humanities про промови патріарха Кирила також належать до цієї групи. Вони проводять змістовний аналіз заяв очільника РПЦ, показуючи, як релігійна риторика використовується для благословення війни та мобілізації населення РФ.

Таким чином, джерельна база дослідження є цілком достатньою, вона має чітку структуру з двох частин. Частина, присвячена радянському періоду, базується переважно на фактах, які вже були опубліковані різними дослідниками, тоді як аналіз сучасної частини спирається на широкий масив первинних джерел, а саме на матеріалах українських та світових медіа та аналітичних звітів.

1.3. Методологічні засади дослідження

Методологічна основа магістерської роботи становить комплексний набір принципів, методів та підходів. Їх поєднання спрямоване на досягнення поставленої мети, а саме дослідити становище православної церкви в Україні у 1950-х – 1980-х рр. та проаналізувати сучасні гібридні виклики, пов'язані з релігійним фактором.

Важливим є принцип наукової об'єктивності. Він зобов'язує до максимально об'єктивного та неупередженого аналізу. Це втілюється у критичному аналізі джерел, уникненні однобічних звинувачень та прагненні будувати висновки на фактах, а не на емоціях.

Основоположним є принцип історизму. Він вимагає розглядати всі події, явища та інституції, зокрема радянську державну політику щодо церкви у їхньому конкретному історичному контексті. Цей принцип дозволяє зрозуміти логіку та мотивацію тогочасних діячів, наприклад, ідеологічні цілі хрущовської антирелігійної кампанії або прагматизм брежнєвського бюрократичного контролю, уникаючи перенесення нинішніх уявлень про

релігію та права людини на радянську дійсність. Також він дає змогу простежити походження та розвиток сучасних гібридних загроз.

Тісно пов'язаний з ним принцип наступності. Для дослідження він є одним із ключових, оскільки дозволяє простежити зв'язок між історичними періодами та показати, як певні явища та методи трансформуються і продовжують існувати в нових умовах. Цей принцип допомагає виявити, як сучасні гібридні практики Російської Федерації та використання релігійного фактору у війні є багато в чому продовженням та модифікацією радянського досвіду використання церкви як інструменту державного ідеологічного впливу та контролю.

Принцип всебічності допомагає аналізувати проблему з усіх можливих сторін, уникаючи однобокого погляду. Тому становище церкви в СРСР розглядається не лише крізь призму політичних репресій, але й через соціальний вимір, зокрема, хто були віряни, якими були їхній вік, стать, мотивація. Враховується також культурно-побутовий контекст, а саме спроби замінити релігійні обряди радянськими, а також внутрішнє життя самої церкви, включно із формами спротиву, адаптації та проявами релігійного дисидентства. Так само і сучасні виклики аналізуються не лише як пропаганда, а як соціальне, політичне і безпекове явище.

Принцип системності дозволяє розглядати православну церкву не ізольовано, а як складну систему, що мала численні внутрішні та зовнішні зв'язки. У радянський період вона була елементом тоталітарного суспільства і взаємодіяла з іншими системами в державі. У наш час РПЦ та пов'язані з нею структури в Україні розглядаються як система, що тісно взаємодіє з державним апаратом РФ, її спецслужбами та медіаструктурами для досягнення політичних та ідеологічних цілей.

Його доповнює принцип структурного аналізу, який зосереджує увагу на внутрішній будові явищ та функціях їхніх окремих елементів. Він застосовується для вивчення структури радянського контролюючого апарату та функцій кожного елемента. Також цей принцип допомагає розкласти

російську пропаганду на окремі наративи та проаналізувати, яку функцію виконує кожен з них.

Для вирішення конкретних завдань дослідження було застосовано загальнонаукові та спеціальні історичні методи. Серед загальнонаукових чільне місце посідає метод аналізу та синтезу. Аналіз передбачає виокремлення та дослідження конкретних елементів, які визначали становище православної церкви у зазначений період. Синтез дозволяє створити комплексну картину становища православної церкви, встановити взаємозв'язки між наявними фактами та сформулювати загальні висновки.

Проблемно-хронологічний метод став основним для структурування роботи. У межах кожного періоду аналізуються ті самі ключові проблеми, а саме політика влади, внутрішнє життя церкви та форми спротиву.

Метод систематизації застосований для розгляду церкви не просто як релігійної організації, а як складної системи. Цей метод дозволяє дослідити її внутрішні елементи, як-от ієрархія, духовенство та віряни, зовнішні зв'язки з радянським партійним апаратом, КДБ, органами пропаганди. Він допомагає аналізувати РПЦ як елемент загальної системи російської ідеології та інформаційної війни.

Серед спеціальних історичних методів виокремлюється ретроспективний метод, що став ключовим для зв'язування двох історичних епох. Розуміння витоків та механізмів радянської політики щодо церкви, зокрема створення підконтрольних структур та використання релігійної риторики для політичних цілей дає ключ до глибокого аналізу сучасних дій РФ. Він допомагає зрозуміти, що багато сучасних наративів та методів не є новими, а є модифікацією старих радянських практик.

Історико-порівняльний метод застосовувався для виявлення спільного та відмінного у політиці радянської влади на різних етапах. Наприклад, він дозволив порівняти відкриті гоніння хрущовського періоду із завуальованим, бюрократичним тиском доби «застою». Також цей метод дозволив порівняти

рівень релігійності та форми спротиву в різних регіонах УРСР, зокрема між західними областями та промисловим сходом та півднем.

Історико-генетичний метод дозволив послідовно простежити походження та розвиток досліджуваних явищ, зокрема як зароджувалася радянська державно-церковна політика, як вона еволюціонувала від прямого тиску до бюрократичного контролю і як ці процеси вплинули на формування релігійного життя та стали основою для сучасних гібридних практик.

Метод історіографічного аналізу і синтезу дозволив розібрати існуючу наукову літературу, згрупувати ці праці за тематичними блоками, виявити ступінь вивчення окремих аспектів теми, наприклад те, що хрущовський період досліджений краще, ніж «застій».

У роботі також активно використовувались міждисциплінарні підходи. До прикладу, соціологічний підхід був необхідний для розуміння людського виміру релігійності. Для радянського періоду він втілювався через аналіз наукових праць, що узагальнювали звіти уповноважених та статистику для відтворення соціального портрета вірянина, а саме їхній вік, стать, мотивацію та рівень поширеності обрядів. Для сучасної частини роботи цей підхід є ключовим для аналізу даних соціологічних опитувань, які фіксують суспільну динаміку ставлення до ПЦУ та УПЦ МП, а також підтримку календарної реформи.

Герменевтичний підхід став центральним для роботи з джерелами, оскільки він фокусується на тлумаченні та розумінні текстів та смислів. У радянському контексті він дозволив виявляти приховані смисли в офіційних документах, де декларації про свободу совісті суперечили таємним інструкціям, а також розуміти символічне значення актів релігійного опору. Цей підхід є незамінним для викриття сучасної російської пропаганди. Він дозволяє тлумачити ключові наративи, такі як «русский мир» чи «свята Русь», розкодовуючи ті смисли та ідеологічні послання, які в них закладені для виправдання агресії.

Таким чином, методологічну основу дослідження становить поєднання ключових наукових принципів, а саме історизму, наступності, неупередженості, всебічності, системності та структурного аналізу, із комплексом загальнонаукових, спеціально-історичних та міждисциплінарних методів. Усе це сприяє повноцінному розкриттю становища православної церкви в Україні в 1950-х—1980-х рр. та проаналізувати сучасні виклики.

РОЗДІЛ 2 ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА В РОКИ «ХРУЩОВСЬКОЇ ВІДЛИГИ»

2.1 Тимчасове послаблення контролю

Щоб зрозуміти причини послаблення радянського контролю над церквою, необхідно розглянути повоєнний контекст. Після Другої світової війни влада уже не могла вдаватися до жорстких методів «войовничого атеїзму» 1920–1930-х рр. Завдяки своїй важливій ролі в консолідації суспільства та зміцненні обороноздатності країни під час війни, церква перетворилася на впливову силу, яку влада не могла ігнорувати. У цих обставинах радянському керівництву довелось переступити через свою ідеологічну відразу до релігії та почати залучати лояльних церковних лідерів до своїх політичних ігор [41, с. 67].

Зміна курсу радянської влади щодо церкви була зумовлена низкою причин, що виникли під час Другої світової війни, головним з яких стало зростання релігійності населення. На окупованих територіях, де німецька влада не заважала відкриттю церков, релігійне життя відроджувалось. Щоб зберігати позитивний імідж в очах народу та ефективно протистояти агресору, влада була змушена рахуватися з релігійним фактором.

Ще одним важливим фактором стало усвідомлення радянською владою церкви як інструменту досягнення своїх цілей. Керівництво РПЦ та деяких протестантських церков, намагаючись вижити, відмовилося від протистояння з режимом та пішло на співпрацю, чим влада успішно скористалась [50, с. 21].

Зміни також сталися у 1942–1943 рр., коли хід війни змінився на користь союзників. Саме тоді постало питання майбутніх кордонів. Радянський Союз прагнув зберегти і розширити свою зону впливу у Європі, однак союзники висловлювали побоювання і тривогу щодо можливого розширення «безбожного комунізму». Тому для досягнення своїх геополітичних цілей СРСР був змушений розвіяти ці страхи [68].

Підсумовуючи причини послаблення радянського контролю над церквою, можна сказати, що перехід СРСР від конфронтації до діалогу з церквою зумовлювався необхідністю об'єднати зусилля народу у війні проти нацизму та прагнення зберегти сприятливий образ держави на міжнародній арені.

Важливим кроком у реалізації цих планів стала таємна постанова «Про затвердження заходів із поліпшення зарубіжної роботи розвідувальних органів СРСР», підписана 5 червня 1943 р. Ключовим у цьому документі було вперше офіційне визначення релігійних організацій сферою інтересів радянських спецслужб. Передбачалося, що встановлення сфери впливу у Центральній та Західній Європі буде досягатися через активне використання східноєвропейських православних церков та утвердженням РПЦ як головної сили у світовому православ'ї.

Поворотним моментом у відносинах між радянською владою та церквою став 1943 рік, коли сталінське оточення відновило офіційні контакти з РПЦ. Початком цього процесу стала зустріч Сталіна в ніч з 4 на 5 вересня 1943 р. з митрополитами Сергієм, Олексієм та екзархом України Миколаєм.

Результатом зустрічі стала фактично угода між державою та церквою. Влада погодилася на низку поступок, зокрема на повернення вірянам частини храмів, відкриття навчальних закладів, видавничу діяльність та припинення тиску та переслідувань. В обмін на ці поступки, церковні ієрархи гарантували Сталіну свою повну лояльність та підтримку радянської армії в боротьбі проти німецьких окупантів.

Незабаром, 8 вересня 1943 р., за ініціативи Сталіна було проведено Архієрейський собор РПЦ, на якому було обрано Священний синод, а 76-літній митрополит Сергій став «патріархом Московським і всієї Русі». Це стало свідченням того, що держава і церква перейшли до нового формату взаємовідносин [41, с. 67–68].

Втілення нової церковної політики радянської держави було доручено спеціально створеним органам при владі – Раді у справах Російської

православної церкви та Раді у справах релігійних культів. Формально цей процес розпочався 14 вересня 1943 р. з урядової постанови про створення РСРПЦ. Як зазначає історик П. Бондарчук, цей орган був призначений не лише для контролю, а й для прямого керування діяльністю РПЦ, що фактично перетворювало церкву на державну структуру, повністю підпорядковану державній політиці. Раду очолив офіцер НКВС Георгій Карпов [37].

Для забезпечення зв'язку між урядом та керівництвом різноманітних релігійних об'єднань, постановою РНК СРСР від 19 травня 1944 р. створено Раду у справах релігійних культів. На місцевому рівні втілення церковної політики доручалося уповноваженим обох рад, які діяли при місцевих виконавчих комітетах. Вони займалися реєстрацією та закриттям громад, передачею та оглядом церковних споруд, а також розглядали скарги громадян [55, с. 151].

Політика лібералізації у релігійній сфері призвела до значних змін в інституційній структурі РПЦ. Реальними ознаками відродження церковного життя у повоєнні роки стали відкриття духовно-пастирських курсів, відновлення монастирів та культових споруд. Показовим є той факт, що, незважаючи на жорстку систему державної реєстрації, уряд СРСР у період з 1943 р. по березень 1947 р. санкціонував відкриття 1297 православних храмів і молитовних будинків [15, с. 86].

Відроджена під час Другої світової війни Українська автокефальна православна церква також опинилася у скрутному становищі. Більшість її ієрархії, за винятком митрополита Теофіла Булдовського, якого позбавили сану, була змушена емігрувати. Частина духовенства, що залишилася, пройшла через процедуру «очищення» від прихильників автокефалії та «возз'єдналася» з РПЦ. Ті, хто не проявив політичної лояльності, були відправлені у заслання, а після повернення служили або легально в РПЦ, або підпільно [41, с. 73].

До прикладу, у період з 1944 р. по 1950 р. у Волинсько-Рівненській єпархії репресіям піддалися 42 священнослужителі, яких заарештували,

засудили та відправили у заслання на Північ. Частина духовенства, щоб уникнути переслідувань, покаялися і перейшли до РПЦ через пересвячення. Туди ж увійшли і парафії Автономної православної церкви, що відкололася від УАПЦ у 1941 році та визнала юрисдикцію Московського патріархату [50, с. 22–23].

Російській православній церкві відводилася особлива роль у русифікації західноукраїнських земель. Вона впроваджувала насильницькими методами православізацію регіону, що завершилась до кінця 1949 р. Основними методами примусу стали репресії проти противників «возз'єднання», масові депортації родин учасників руху Опору, а також ліквідація УГКЦ на Закарпатті в серпні 1949 р. Проте, попри значні моральні, матеріальні та людські втрати, владі не вдалось повністю придушити діяльність прихильників УГКЦ на Прикарпатті [4, с. 162].

Становище церкви поліпшилося також завдяки урядовій постанові «із питань, що стосуються православних церков та монастирів», яка розширила права РПЦ. Їй дозволили мати власність, відкривати рахунки в банках та займатися виробництвом і продажем предметів для культів. До прикладу, Чернівецька єпархія змогла придбати авто та відкрити свічкову майстерню. А мешканці буковинських сіл Черногузи та Бережанка змогли протягом 1946–1947 рр. збудувати нові храми.

Фінансове становище єпархії було складним через високі податки та відрахування, а поява в області ще кількох майстерень, що продавали дешевші свічки гіршої якості, ще більше його погіршила. Прибуток від цих свічок не йшов на церковні потреби, що зменшувало доходи єпархії. Спроби єпископа Феодосія заборонити нецерковним організаціям торгувати свічками на ринках виявилася безуспішними [53, с. 200–201].

Вже у 1947 р. відносини між державою та церквою почали погіршуватись, коли стало зрозуміло, що користь від Патріархії на міжнародній арені є обмеженою. Це проявилось, зокрема, у двократному скороченні кількості відкритих церков, порівняно з попереднім роком. Також

влада була занепокоєна зростанням авторитету церкви через її активну благодійну діяльність на соціальні потреби, тому вона вирішила припинити це. У лютому 1947 р. патріарху Олексію наказали припинити збір коштів на патріотичні цілі. Щоб компенсувати фінансові втрати, держава посилила податковий тиск та запровадила обов'язкову підписку на позики для духовенства. Одночасно почалися обмеження щодо відкриття нових храмів та розвитку духовних шкіл [62, с. 22–23].

Починаючи з другої половини 1948 р., радянська влада перейшла до активного обмеження церковної діяльності, що стало наслідком погіршення державно-церковних відносин. Протягом наступних кількох років, з серпня 1948 р. до березня 1953 р. не було відкрито жодної нової церкви, натомість розпочався процес конфіскації молитовних будинків та їх перетворення на клуби. Аналогічні процеси відбувалися і у північно-східних єпархіях України, причому першими ліквідовували ті, що вже були перепрофільовані у 1930-х роках. Наприклад, у 1949 р. в Чернігівській області 22 релігійні громади втратили свої приміщення, з них 18 знайшли можливість орендувати інші будівлі. Як показує графік 2.1, на початку 1950-х рр. відбулось різке скорочення кількості храмів в УРСР майже в десять разів (Додаток Б).

Іншою проблемою була гостра нестача освічених та спеціально підготовлених священнослужителів. Це підтверджується статистикою по Сумській єпархії, де станом на середину 1949 р. 243 парафії обслуговували 351 представник духовенства. Також більшості священнослужителів було понад 55 років, а середній вік тих, хто мав середню освіту, становив близько 65 років. Варто ще додати, що за 1949 р. у тій же Сумській єпархії зі штату пішло 36 осіб, а прийшло лише двоє [39, с. 109–110].

Іноді місцева влада вдавалася до обману, щоб забрати у вірян храми, обіцяючи, що це тимчасово і приміщення потрібне для короткострокових господарських потреб. Так сталося у 1950 р. в селі Вербки на Вінниччині, де громада добровільно віддала на два місяці свій храм під зсипку хліба, після чого його закрили без їхнього відома. Через такі дії та брак приміщень для

богослужінь, віряни були змушені писати скарги до державних органів [50, с. 28].

Діяльність уповноважених РСРПЦ та РСРК на місцях часто стикалася з перешкодами, особливо у взаємодії з місцевим апаратом. Це можна яскраво побачити на прикладі Херсонщини, де попри важливість покладених на них завдань, інші чиновники сприймали уповноважених як другорядних службовців. Це створювало суттєві проблеми у співпраці з виконками обласної та деяких районних рад.

Непрості умови праці, що включали додаткове навантаження та нижчу зарплатню, не завадили уповноваженим по Херсонській області виконувати свої функції, такі як реєстрація громад та моніторинг релігійної ситуації. Проте наприкінці 1940-х рр., внаслідок зміни курсу, зусиллями уповноважених, тиск на церкву посилювався, що призвело до скорочення кількості легальних парафій та священників. У свою чергу це спричинило зростання кількості таємних богослужінь, які проводили незареєстровані священники [55, с. 158].

З 1949 р., окрім закриття церков, радянська влада запровадила низку обмежень на богослужіння. Було заборонено проводити служби поза церквами, зокрема освячувати паски та воду на вулиці, а також скасовано всі хресні ходи, за винятком Великодня. Священникам обмежили пересування між населеними пунктами та проведенням служб удома у вірян, дозволивши лише сповідь, причастя та маслособорування для помираючих за умови відсутності сторонніх. Діяльність священників чітко обмежувалась парафіями, вказаними у реєстраційній картці, а архієреї були зобов'язані звітувати уповноваженим про всі свої візити [39, с. 112].

В останні роки сталінського правління держава обмежувала вплив церкви та скорочувала її інституції, хоча й зберігала вигляд нормальних відносин. Водночас, незважаючи на згортання активної антирелігійної кампанії в ці роки, багато партійних діячів на місцях не змінили своїх поглядів. Залишаючись у полоні стереотипів 1930-х рр., вони продовжували

підтримувати силові методи регулювання діяльності релігійних організацій [41, с. 232].

Таким чином, послаблення антирелігійної політики СРСР після 1943 р. було тимчасовим і прагматичним кроком, який зумовлювався консолідацією суспільства в умовах війни та покращенням міжнародного іміджу. За домовленістю із владою, РПЦ отримувала обмежену легалізацію, перетворюючись на контрольовану державну структуру в обмін на повну лояльність та використання у зовнішній розвідці. Проте вже з 1947-1948 рр., коли потреба в церкві зменшилась, влада розпочала новий етап тиску, обмежуючи діяльність церкви різними способами.

2.2 Нова антирелігійна кампанія

Прихід до влади М. Хрущова асоціювався із загальною лібералізацією у багатьох сферах радянського життя і було б логічно припустити, що його курс щодо церкви теж буде м'якшим або він хоча б збереже ті права, які вона вже мала, проте виявилось зовсім не так.

При аналізі цього етапу антирелігійної кампанії ключовим є питання особистої ролі Хрущова. Переважна думка дослідників полягає в тому, що саме він був ініціатором наступу, а всі подальші кроки партійного апарату лише втілювали його волю. Оцінити особисті наміри Хрущова складно, адже він майже не коментував свої погляди на релігію. Проте цікавою є його заява, де він зазначав, що «є ще величезна маса людей, отруєних релігійним дурманом і наявне його джерело, це далеко не приватна справа окремих осіб, груп або верств». Багато хто трактує цю фразу як пряме підтвердження його особистої зацікавленості у цій кампанії.

Незважаючи на те, що деякі особисті мотиви Хрущова залишаються незрозумілими, дослідники погоджуються, що саме він ініціював антирелігійну кампанію. Цей процес подавався як «природне відмирання релігії», оскільки Хрущов вважав своїм головним завданням побудову

комунізму, який згідно з марксистсько-ленінською ідеологією, мав бути абсолютно безрелігійним суспільством [64, с. 249–250].

Протягом 1953–1958 рр. радянська влада зосередилася на поміркованих методах боротьби з релігією, щоб охопити всі верстви населення. Метою кампанії було науково розкритикувати релігію, показати шкідливість її традицій та створити негативний образ віруючого. У цьому процесі активно використовували пресу, телебачення, радіо та культурні заходи. Атеїстична робота велася у формі лекцій, тематичних вечорів, клубів атеїста, а також через трансляцію передач, показ фільмів та поширення антицерковної літератури. Вся ця пропаганда мала працювати на створення образу священнослужителів та церкви як «ворога» та «правопорушника» [54, с. 50].

На початку правління Хрущова партійна політика щодо релігії та церкви в Україні не була однозначною, як можна подумати. Її багатовимірність визначалася суто прагматичними міркуваннями та тверезою оцінкою ситуації. Республіканське керівництво не сумнівалося, що релігія є пережитком минулого, але водночас розуміло, що РПЦ іноді може бути корисною, тому її варто було використати для боротьби за побудову комунізму [64, с. 252].

7 липня 1954 р. ЦК КПРС ухвалив постанову «Про значні недоліки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди та заходи з її покращення» [28, с. 428–432], що фактично дало старт новим активним діям проти релігійних організацій. У самому документі цей крок виправдовувався як необхідна реакція на активізацію діяльності з боку «церковників та сектантів», які намагалися укріпити свій вплив на населення [2, с. 93].

Влітку 1954 р. передова партійна преса, така як газета «Правда» та журнали «Коммунист» і «Партийная жизнь», опублікували низку статей. У цих матеріалах наголошувалося на необхідності активізувати, покращити та розширити атеїстичну пропаганду. Назви статей, як-от «Ширше розгорнути науково-атеїстичну пропаганду» в газеті «Правда» за 24 липня 1954 р. прямо вказували на їхній зміст.

Посилення антирелігійної кампанії у 1954 р. супроводжувалося жорсткими адміністративними заходами, спрямованими на скорочення кількості духовенства. Наприклад, на Полтавщині у с. Кротівщина 14 вересня 1954 р. керівництво району і села відкрито заявило священнику: «Нам церква і священники не потрібні, а тому забирайся..., а то виженемо по-іншому». Подібним чином, 27 вересня голова Сенчанського райвиконкому, забравши у священника документи, прямо заборонила йому проводити богослужіння та пригрозила в'язницею [50, с. 49–50].

Для підготовки кадрів у сфері науково-атеїстичної пропаганди і агітації ЦК КПРС доручили інтегрувати відповідний цикл лекцій у програми університетів марксизму-ленінізму та пропагандистських семінарів. Міністерство культури СРСР разом із Всесоюзним товариством із розповсюдження знань мали контролювати лекційну пропаганду, а також забезпечити видання науково-атеїстичної літератури та випуск відповідних фільмів [2, с. 93].

Новий наступ на церкву викликав гостру негативну реакцію. Духовенство та віряни почали скаржитись в урядові інстанції на нову політику та на чутки про масове закриття храмів. Частина партійної верхівки також висловила тривогу, побоюючись негативних наслідків цієї політики як в СРСР, так і на міжнародній арені. У результаті такого тиску, прихильники жорсткого курсу боротьби з релігією відступили [41, с. 233].

Масове невдоволення населення змусило радянську владу змінити тактику та відмовитися від жорстких адміністративних методів. Як наслідок, 10 листопада 1954 р. з'явилася нова постанова ЦК КПРС «Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення» [43]. На відміну від літньої, цю постанову масово опублікували у пресі, для максимального охоплення населення. Усю відповідальність за перегини в антирелігійній роботі, назвавши їх антипартійними, ЦК поклав на місцеві партійні органи, наказавши їм припинити порушення. Таким чином, партія намагалася створити собі імідж захисника конституційних прав віруючих [2, с. 94].

У 1955–1957 рр. становище РПЦ покращилось, адже вперше за 5 років кількість священнослужителів трохи зросла. У сфері видання релігійної літератури в цей час спостерігалася певна активізація. У 1956 р. РПЦ вперше за радянську історію отримала дозвіл на друк Біблії та Євангелія накладом близько 50 тисяч примірників. Цей наклад був замалий для церкви, але трохи зменшив гострий дефіцит книг. Водночас за Хрущова РПЦ залишалася знаряддям радянського впливу під гаслом «боротьби за мир». Її ієрархи, а також лідери інших лояльних до влади конфесій, регулярно виступали із закликами на захист миру та проти атомної зброї [50, с. 51–52].

Заяви XX з'їзду КПРС про демократизацію та відновлення законності, разом із критикою «культу особи», спричинили значну невизначеність серед державних чиновників щодо подальшої політики стосовно релігії. Через цю невизначеність у грудні 1956 р. керівники Ради у справах РПЦ змушені були звернутись до ЦК КПРС за роз'ясненнями. Ця ситуація також виявила внутрішній розкол у керівництві самої Ради, де сформувалися два табори – обережно-ліберальні та традиційно-ортодоксальні.

«М'який» курс В. Спиридонова передбачав необхідність обмежитися виключно ідейною боротьбою з «релігійними пережитками» та відмовитися від «політичної війни» й адміністративного тиску на церкву. «Жорсткий» курс І. Іванова наполягав на продовженні активної боротьби, вимагаючи всіляко обмежувати діяльність духовенства, а також не допускати розширення видавничої справи та духовних навчальних закладів [6, с. 106].

Новий антирелігійний наступ розпочався з таємної постанови ЦК КПРС від 4 жовтня 1958 р. «Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди». Одразу після цієї вказівки, 16 жовтня Рада Міністрів СРСР ухвалила дві постанови: «Про монастирі в СРСР» та «Про оподаткування доходів...». Ці рішення мали на меті економічне придушення церкви, адже вони забороняли найману працю в монастирях, скорочували їхні земельні ділянки та запроваджували високі податки на продаж свічок та іншого інвентарю.

Наприкінці 1958 р. влада посилила тиск на церкву одночасно в кількох напрямках. У листопаді-грудні було проведено масову чистку церковних бібліотек, а нова «Інструкція про порядок пропуску в СРСР релігійної літератури...» суттєво обмежила надходження нових примірників. Одночасно з цим були заборонені паломництво та будівництво нових церков, а також посилено правила прийому до духовних шкіл [41, с. 237–238].

У грудні 1958 р. уповноважені Ради у справах РПЦ отримали секретний циркуляр №623/с, який був спрямований на виконання рішень центральних партійних органів. Головною метою циркуляру була боротьба з паломництвом. Державним та громадським органам доручили припинити паломництво та закрити «святі місця» шляхом широкої виховної роботи та методів переконання.

Значна увага в новій антирелігійній кампанії приділялась роботі із священнослужителями. На нараді уповноважених РСРПЦ було вирішено залучати священників до припинення паломництва. Вже на початок січня 1959 р. в УРСР розробили комплекс заходів. Цей план передбачав ліквідацію каплиць і хрестів з державних та колгоспних земель, виявлення паломників з подальшим інформуванням про них партійних органів, а також наказ органам МВС вживати найсуворіших заходів до тих, хто продає іконки та релігійні листівки.

Влада провела тотальний облік місць паломництва в усіх областях, перераховуючи криниці, джерела та каплиці. За результатами цього перепису, на території УРСР було виявлено 29 «святих місць», які включали 16 криниць, 7 джерел, 3 каплиці та 3 «місця відпустів». Офіційна статистика показала що лідером за кількістю таких об'єктів була Вінницька область, де нарахували 10 джерел і криниць. Загалом, місця, куди віряни здійснювали прощу, були зафіксовані на території 10 областей республіки [61, с. 165–166].

Плани радянського режиму щодо релігійного життя в Україні передбачали також докорінну реорганізацію адміністративної структури РПЦ. У серпні 1959 р. Г. Пінчук висунув пропозицію, стверджуючи, що для

обслуговування церковного життя в республіці буде достатньо 12 єпархіальних управлінь замість 16 існуючих. 4 вересня Рада схвалила цю пропозицію і було вирішено діяти «без поспішності» та доручити митрополиту Іоанну офіційно винести це питання на розгляд Московської патріархії.

Новий проєкт реорганізації єпархіального устрою був надісланий Г. Пінчуком до ЦК КП України 28 березня 1961 р. Цей план передбачав ліквідацію 8 із 16 діючих управлінь. Обґрунтуванням для такого кроку було те, що наявна розгалужена структура сприяє активності церковників, посиленню впливу на вірян та зміцненню ієрархії [41, с. 249].

Церкви закривали переважно шляхом прямого адміністративного тиску. Найчастіше використовували «порушення» законодавства про культу. Храми також ліквідовували і з суто практичних міркувань, а саме щоб збудувати на їхньому місці ринок, відкрити клуб чи кінотеатр або послатись на аварійний стан будівлі чи «загрозливу близькість» до школи. Іноді вказівки надходили згори з абсурдними поясненнями, наприклад, у Сумській області церкву закрили через нібито «занесення віруючими інфекції на ферми».

В Україні антирелігійна кампанія досягла виняткового розмаху, значно перевершуючи масштаби інших православних регіонів СРСР. За короткий проміжок часу, з 1959 р. по 1964 р., було ліквідовано 3933 православні громади. Закриття храмів часто виправдовувалось потребами «соціалістичного будівництва», проте насправді для цих цілей будівлі використовувались вкрай рідко. Натомість їх перетворювали на музеї атеїзму, спортзали, склади, свиноферми або просто кидали напризволяще [64, с. 255].

Школи активно залучали до атеїстичного виховання молоді. Вчителі читали науково-атеїстичні лекції учням та їхнім батькам. Для самих вчителів проводили спеціальні 6-10 денні курси та семінари, а також організовували конференції для обміну досвідом. У будинках піонерів та школах створювалися гуртки «Юний атеїст» та семінари з вивчення наукового атеїзму [61, с. 168].

Наступним кроком у посиленні контролю над церквою стала постанова ЦК КПРС від 7 лютого 1961 р., ухвалена у відповідь на записку Ради у справах РПЦ. На її основі Рада Міністрів СРСР 16 березня 1961 р. затвердила таємну постанову №263 та інструкцію, які мали на меті посилити контроль за виконанням законодавства про культи. В Україні ці документи стали підставою для негласного обліку релігійних об'єднань, їхніх молитовних будинків та майна. При місцевих радах почали створювати спеціальні комісії, які займалися переважно доносами, стеженням та грубим втручанням у життя церкви [42, с. 161].

Антимонастирська кампанія торкнулась і Києво-Печерської лаври, але її світова слава як центру східного православ'я захищала її від прямого закриття. Проте влада не могла миритись з функціонуванням такого потужного релігійного осередку в столиці Радянської України. Було знайдено рішення реорганізувати монастир у музей, підпорядкувавши його Софіївському заповіднику. Метою цієї реорганізації було позбавлення Лаври її справжнього значення та перетворення її на невелику приходську церкву.

Хоча спочатку музей функціонував як історико-культурна пам'ятка, 30 червня 1964 р. Міністерство культури УРСР наказало підпорядкувати всю його роботу атеїстичній пропаганді. Ця раптова зміна показує, що владі було складно боротись з релігією. Це рішення мало подвійну вигоду, адже з ідеологічного боку воно перетворювало центр православ'я на осередок атеїзму, а з практичного — дозволяло демонструвати об'єкт іноземцям, створюючи ілюзію свободи совісті в СРСР [64, с.258–259].

На початку 1960-х рр. влада усвідомила, що ефективним методом боротьби з релігією є впровадження у побут безрелігійних громадянських обрядів. Цей підхід був закріплений у постанові ЦК Компартії України від 9 жовтня 1962 р. «Про стан та заходи поліпшення науково-атеїстичного виховання трудящих в Українській РСР». Документ вимагав від партійних органів створювати у містах та райцентрах спеціальні будинки та палаци для

урочистої реєстрації шлюбів, а також постійно займатися впровадженням нових обрядів та покращувати роботу РАГСів [42, с. 162].

Кіноіндустрія також стала інструментом атеїстичної пропаганди, зосереджуючись на випуску документальних фільмів про впровадження нової радянської обрядовості. Стрічки, на кшталт, «Свято новонародженого у Миколаєві» та «Свято нового побуту» демонстрували як у кінотеатрах, так і в новостворених Палацах щастя. Окремим методом пропаганди були пересувні планетарії, які мали доводити «велич радянської людини» та те, що у космосі немає Бога.

Медіа також були потужним інструментом атеїстичної пропаганди. Республіканське радіо систематично включало антирелігійні матеріали у свої випуски «Останніх новин», причому одним із найефективніших методів вважалися дискусії зі слухачами, як от у 1963 р. проводився цикл бесід під назвою «Правда про релігію». Музику на радіо використовували для просування нових радянських обрядів. Телебачення робило ставку на «пізнавальні» програми, такі як «Біблія перед судом науки і розуму, «Радянські люди штурмують царство боже» та багато іншого [63, с. 84].

Таким чином, хрущовська відлига виявилася для церкви ілюзією, оскільки всупереч очікуванням лібералізації, саме Хрущов особисто ініціював нову антирелігійну кампанію, мотивуючи це ідеологічною метою побудови комунізму. Ця кампанія поєднувала жорсткий адміністративний тиск, внаслідок чого було масове закриття храмів, економічне придушення, заборону паломництва та стеження за духівництвом. Водночас влада намагалась замінити релігію в побуті новими радянськими обрядами.

2.3 Внутрішнє життя церкви в умовах посилення тиску: спротив та виживання

Релігія завжди була важливою частиною життя українців, у тому числі й у період десталінізації. Саме тому рівень релігійності в Україні був значно

вищим, ніж в інших регіонах СРСР. Це відбувалось попри політику «войовничого атеїзму», яку проводив радянський режим, намагаючись викреслити релігію усіх сфер життя суспільства.

Високий рівень релігійності українців, порівняно з іншими регіонами Радянського Союзу, підтверджується статистикою станом на 1 січня 1957 р. Згідно з нею, в УРСР налічувалося 8547 православних церков та молитовних будинків, що становило 65% від їхньої загальної кількості в СРСР [56, с. 184]. Як показує таблиця 2.1 (Додаток Б), станом на 1 січня 1963 р. це число становило вже 5321. Лідерами за кількістю зареєстрованих храмів залишались західноукраїнські області.

Під час хрущовської антирелігійної кампанії було створено серйозні перешкоди для релігійного життя, насамперед через різке скорочення кількості діючих церков і духовенства, особливо в сільських районах. У найактивніші роки наступу, з 1959 р. по 1962 р., Україна втратила 24% зареєстрованих храмів та священнослужителів (Додаток Б) [71, с. 22].

Аналіз демографічного складу вірян, проведений на основі звітів уповноважених з різних областей, виявив чітку картину. Згідно з показниками, близько 75–85% вірян становили жінки, половина з яких була середнього віку. Решту складали чоловіки похилого віку, за винятком західного регіону, де частка чоловіків середнього віку була вищою. Офіційна влада намагалася представити вірян як соціально неактивну групу, стверджуючи, що більшість із них це пенсіонери, люди з інвалідністю, домогосподарки, малограмотні. Насправді непрацюючі становили 45%, тоді як робітники складали 35%, колгоспники – 13%, а службовці 7% від загальної кількості вірян [56, с. 186–188].

Віряни не залишалися пасивними спостерігачами під час антирелігійної кампанії та намагалися відстоювати свої права. Їхній опір антицерковній політиці можна умовно поділити на кілька етапів, початковий з яких не мав характеру відкритого протесту. На цій стадії віруючі вдавалися до написання листів, скарг та прохань, адресованих уповноваженим Ради, урядам

республіканського та союзного рівнів та навіть до першого секретаря партії. Найчастіше змістом цих звернень було дозволити відкрити нову церкву або не закривати діючу. Однак такий спосіб опору виявився малоефективним, оскільки більшість подібних листів влада ігнорувала.

Під час кампанії на захист Почаївської лаври віряни вдалися до рішучих кроків, адресуючи свої листи навіть до Генерального секретаря ООН. У своїх листах до радянської влади вони погрожували непередбачуваними наслідками, якщо наступ на монастир не припиниться. Ця кампанія на захист святині виявилася однією із небагатьох успішних, оскільки Лавру не ліквідували [64, с.273–274].

Скарги до партійних органів щодо повернення вилучених храмів та відмови в реєстрації громад часто підписували сотні й тисячі людей. Наприклад, близько тисячі підписів було зібрано під листом мешканців сіл Ярославка та Стара Басань Чернігівської області до Президії ВР СРСР. У цьому листі вони висловлювали своє обурення вилученням у їхньої громади церковного будинку [56, с. 194–195].

На другому етапі опір вірян став більш відкритим, перейшовши від слів до дій. Свій протест проти політики партії вони виражали різноманітними і досить частими діями. Зокрема, вони продовжували збиратися на богослужіння, використовуючи для цього закриті храми або навіть на кладовищах. Іноді такий опір переростав у прямий фізичний спротив [64, с. 274].

Яскравим прикладом активного колективного спротиву закриттю храмів є інцидент у селі Благовіщенка Херсонської області, що стався 1951 р. Коли партійні активісти увірвались до храму і почали виносити речі, близько 50 літніх людей виступили проти. Вони лаялися, ображали активістів, а дехто намагався їх побити. Постраждав і священник, якого віряни звинуватили у тому, що він провокував цей інцидент [52, с. 265].

Колективний спротив вірян іноді змушував місцеву владу відступати від своїх планів. Так, у селі Мальнівська Воля Львівської області жінки-

колгоспниці два дні не виходили на роботу, протестуючи проти переобладнання недіючого храму під господарські потреби. Зрештою влада скасувала своє рішення. У селі Обухівка на Житомирщині у 1964 р., через активний спротив майже всіх мешканців, місцева влада так і не змогла закрити церкву.

Поширеною формою протесту в 1953-1964 рр. стало самочинне відкриття церков вірянами та проведення там молитов без священника. Особливо часто таке траплялось в Івано-Франківській області. Загалом, опір був найсильнішим на заході України, де УГКЦ була заборонена, а православ'я нав'язувалось силою [56, с. 195].

Особливу увагу в антирелігійній боротьбі приділяли створенню та впровадженню нових радянських обрядів і традицій. Як зазначає український історик І. Романюк, наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. з ініціативи центрального та республіканського керівництва активно просувалась ідея запровадження нових ритуалів та свят. Для цього створювались спеціальні обрядові комісії та виділялися спеціальні приміщення. Іноді влада намагалась радянізувати дохристиянські обряди, наприклад, відродити Масницю під назвою «Проводи зими» та Купала.

У 1950-х рр., в умовах адаптації до радянської дійсності, православні богослови почали модернізувати релігійні концепції для збереження впливу церкви. Цей процес включав у себе відхід від деяких традицій та створення теоретичного обґрунтування канонічної можливості запровадження нових звичаїв. Відбулася переоцінка цінностей серед ідеологів РПЦ, вони почали критичніше аналізувати церковну старовину та відходити від абстрактних схем при розгляді сучасних проблем. Вони відкинули думку про завершеність руського православ'я і визнали, що у ньому є багато невирішених питань [12, с. 158].

Радянська влада оцінювала вплив церкви за тим, наскільки громадяни брали участь у релігійних обрядах, зокрема відзначення особистих та сімейних подій, а також відвідування богослужінь. Спостереження за відвідуваністю

храмів та виконанням церковних треб свідчило про значну релігійну активність населення, яка особливо зростала під час великих свят, таких як Великдень та Різдво. Люди активно ходили до церков по всій Україні, навіть там, де храми були закриті. Особливо висока активність спостерігалась на заході країни, де віряни відвідували служби не тільки на великі свята, а й в інші важливі дні та щонеділі. Недільні літургії в селах західних областей відвідували практично всі мешканці [56, с. 188–189].

Аналіз поширення релігійних обрядів в Україні показує, що хрещення та похорони були значно популярніші за вінчання. Лідерами за кількістю обрядів були західні області, які випереджали південь, схід та центр. Крім того, селяни дотримувались обрядів старанніше, ніж міські жителі. Навіть родини комуністів у той період брали участь у релігійних обрядах, а іноді й за їхньої безпосередньої участі. Як приклад, лише у Жмеринському районі Вінниччини у 1947 р. 140 комуністів звинуватили у причетності до таких обрядів [50, с. 267].

Таємне хрещення стало найпоширенішим способом обійти заборони. У церквах такі хрещення проводили переважно вночі, часто лише з дідусями та бабусями. Проте більшість таких обрядів відбувались поза церквою, зазвичай у чужій хаті, а не в батьків чи старших родичів. Хрущовська антирелігійна кампанія включала заборону хрестити будь-кого, крім немовлят. Влада прямо забороняла хрещення дітей старше двох років. Цим влада намагалася зупинити масову практику хрещення старших дітей, підлітків та дорослих, яка стала особливо поширеною наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр., коли хрестили тих, хто пропустив цей обряд в дитинстві через попередні заборони влади [71, с. 23–24].

Улітку 1962 р. в усіх церквах ввели книги для реєстрації треб. Тепер для хрещення дитини вимагалася присутність обох батьків, а іноді й письмова заява. Цей контроль мав на меті не лише позбавити священників неофіційних доходів, а й збільшити податки, відрахування з яких ішли до Фонду миру [4, с. 218].

В окремих селах Волині за церковним ритуалом проходили 100% хрещень, 100% поховань та 95% вінчань. Загалом у сільській місцевості хрестили майже всіх новонароджених, а половину поховань здійснювали за церковним чином. Водночас у містах нова комуністична обрядовість поширювалась швидше.

Витіснення обряду вінчання офіційною реєстрацією шлюбу було цілеспрямованою політикою, яка спиралась на три основні інструменти. Створення привабливої альтернативи у вигляді палаців урочистих подій мало переманити молодь від церковного обряду. Прямий тиск та переслідування з боку партійних та комсомольських організацій мали залякати тих, хто все ж обирав вінчання. Зрештою, різке скорочення кількості діючих храмів фізично обмежувало доступ до цього процесу [56, с. 189–191].

Радянські обряди приживались здебільшого через страх перед владою, а не через їхню привабливість. Молодь не хотіла мати проблем з партійними та комсомольськими організаціями. Як наслідок, частина населення формально брала шлюб чи хрестила дітей за новими радянськими обрядами, а пізніше таємно здійснювали ці церемонії за релігійними канонами [4, с. 221].

Люди вінчалися не тільки через віру в Бога. Іншими поширеними мотивами були дотримання народних традицій та бажання мати гарний обряд, що запам'ятається. Часто до вінчання спонукав тиск родичів чи сусідів, а також віра у його здатність зміцнити шлюб. Наприклад, статистика по Вінницькій області того періоду показує, що обряд вінчання був значно менш поширеним, ніж інші таїнства, складаючи менше 1,5% від усіх шлюбів. При цьому, як показало опитування, людей, які вінчалися саме через віру, було значно менше, ніж тих, хто з релігійних міркувань хрестив дітей [50, с. 285].

Похоронна церемонія була надзвичайно важливою для народної релігійності та мала не менші соціально-культурні наслідки. Джерела вказують, що майже всіх ховали за релігійним обрядом, навіть членів компартії. Як свідчив один зі священників Харківської області у 1947 р., що він не знав жодного випадку поховання без церковного обряду. Навіть при

цивільному похороні родичі приносили землю до церкви для символічного «запечаткування» труни [71, с. 26].

Марія Репінська зазначає, що на похоронах священника не було, його замінювали жінки, які молились та співали. Це вказує на поширену практику домашньої заміни офіційного церковного обряду в умовах його складної реалізації [22].

Дотримання релігійних традицій не завжди було зумовлене глибокою вірою. Як зазначалося у звіті уповноваженого РСРПЦ у Тернопільській області, частина колгоспників пропускала роботу в релігійні свята не стільки через релігійність, скільки через давню традицію, тоді як робітники на заводах працювали. А масове хрещення дітей пояснювали тим, що люди вірили, що це захистить їх від хвороб та біди. Ця віра була настільки сильною, що навіть деякі невіруючі хрестили дітей [56, с. 191–192].

До прикладу, відповіді Репінської Марії демонструють, що вона ходила до церкви під впливом своєї бабусі на великі свята, але сама вона не молилась і ходила, бо там було гарно. Тобто це підтверджує той факт, що церква сприймалась молодшим поколінням більш як культурно і естетично, ніж глибоко релігійно [22].

Також варто зазначити, що церква в СРСР не фінансувалася державою. Вона існувала завдяки пожертвам вірян, коштам від Московської патріархії, а також заробіткам від релігійних служб, продажу проскур, ікон, свічок та праці [56, с. 191–192].

У відповідь на зростання релігійної обрядовості та збільшення прибутків церкви, Рада у справах РПЦ у 1962 р. запровадила нові антицерковні заходи. Зокрема, священникам встановили фіксовану зарплату у межах від 70 до 200 карбованців, що за словами уповноваженого, має зменшити їхню матеріальну зацікавленість у проведенні великої кількості обрядів. Ці нововведення викликали скарги від деяких священників. Наприклад, на Прикарпатті священники казали, що «невозз'єднане» духовенство нелегально проводить

службу по хатах, уникають податків і живуть краще, ніж ті, хто перейшли в православ'я [4, с. 217–218].

Наступ на релігію призвів до появи релігійного дисидентства у 1960-х рр., яке стало важливою частиною опозиції в Україні. Релігійне підпілля характеризувалось відмовою служити в армії та брати участь у державних заходах, неучастю у громадському житті, таємними зборами для вивчення релігії та залучення молоді, а також ігноруванням радянських культурних установ та колгоспів. Таким чином опір антицерковній політиці в Україні був одним із найсильніших серед усіх республік СРСР [56, с. 195–196].

Отже, незважаючи на жорсткий тиск хрущовської антирелігійної кампанії, релігійне життя в Україні виявилось стійким завдяки глибокій народній релігійності. Опір вірян трансформувався від написання листів до відкритих форм протесту. Люди зберігали церковну обрядовість, часто сповідували її таємно або з міркувань традицій. Цей спротив сприяв зародженню релігійного дисидентства, яке згодом стане важливою частиною опозиційного руху в Україні.

Період «хрущовської відлиги» виявився для православної церкви в Україні часом ілюзій та жорстких репресій. Він розпочався на тлі тимчасового послаблення сталінської політики, яке саме по собі було прагматичним кроком для консолідації суспільства під час війни та перетворення РПЦ на контрольований державою інструмент, при одночасній ліквідації УГЦК та УАПЦ. Проте всупереч очікуванням лібералізації, М. Хрущов особисто ініціював нову ідеологічно вмотивовану антирелігійну кампанію з метою побудови комунізму. Цей тотальний наступ, що розпочався з 1958 р., поєднував адміністративний тиск, економічне придушення та потужну пропаганду, спрямовану на заміну релігійних обрядів новими радянськими.

Незважаючи на безпрецедентний тиск, кампанія не досягла мети в Україні завдяки високому рівню народної релігійності. Церква вижила через адаптацію, зокрема через практику таємних хрещень та похоронів, які часто здійснювались навіть невіруючими. Водночас тиск влади викликав потужний

опір, що еволюціонував від масових скарг до фізичного спротиву, страйків та самовільного відкриття храмів. Таким чином жорсткі антирелігійні заходи хрущовської доби не змогли знищити віру, а натомість призвели до радикалізації суспільства.

РОЗДІЛ 3 ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА В ПЕРІОД «ЗАСТОЮ»

3.1 Державна церковно-релігійна політика

Усунення Микити Хрущова від влади внаслідок внутрішнього заколоту ЦК КПРС 14–15 жовтня 1964 р. спричинило помітну зміну в релігійній політиці СРСР. Нове керівництво на чолі з Леонідом Брежнєвим, відмовилось від волонтаристських методів Хрущова. Хоча боротьба з релігією не припинилась, влада почала більше покладатися на пропаганду, а не лише на адміністративні заходи [32].

Період з кінця 1960-х до початку 1980-х рр. відзначився послабленням державного втручання у суто релігійне життя. Хоча загальні антирелігійні тенденції попереднього періоду зберігалися, але вже у значно м'якшій формі. У грудні 1964 р. Верховний суд СРСР та КДБ провели спільну нараду, присвячену порушенням «соціалістичної законності» стосовно вірян. За підсумками цієї наради, головам республіканських Верховних судів доручили вивчити кримінальні справи за 1962–1964 рр.

У січні 1965 р. президія Верховної Ради СРСР прийняла постанову «Про деякі факти порушення соціалістичної законності щодо віруючих», а 13 серпня того ж року аналогічну постанову ухвалила президія Верховної Ради УРСР. Радянське релігійне законодавство в той час змінилося, зокрема уточнивши відповідальність за його порушення. Влада прагнула прикрити законом будь-яку дію проти церкви. Якщо ж ці дії були явно незаконними, то звинувачували не закон, а окремих чиновників [10, с. 411].

Як приклад, рішення Черкаського облвиконкому від 23 вересня визнало, що деяких вірян незаконно звільняли з роботи за їхні релігійні переконання. У тому ж документі зазначалося, що подекуди чиновники вдавалися до незаконних обшуків у молитовних будинках та квартирах віруючих [13, с. 39]

У середині 1960-х рр. влада змінила структуру органів, що контролювали релігію. 8 грудня 1965 р. Рада Міністрів СРСР реорганізувала Раду у справах РПЦ та Раду в справах релігійних культів, створивши з них

єдиний орган – Раду у справах релігій (РСР). А 10 травня 1966 р. було ухвалено «Положення...», яке визначило, чим саме має займатися ця нова Рада. Нові законодавчі пропозиції були спрямовані на облік релігійних організацій та на порядок розгляду скарг вірян. 31 жовтня 1968 р. РСР затвердила «Інструкцію...» про те, як реєструвати об'єднання, будівлі та духовенство. Крім того, 18 квітня 1968 р. Президія Верховної Ради СРСР видала указ, який регулював порядок розгляду скарг і заяв громадян, наголошуючи на необхідності розгляду всіх документів [58, с. 776–777].

26 березня 1966 р. президія Верховної Ради УРСР прийняла два документи про відповідальність за порушення релігійного законодавства. Указ «Про адміністративну відповідальність...» визначав штраф у 50 рублів за ухиляння від реєстрації, порушення правил проведення зборів, а також організація священниками дитячих чи юнацьких гуртків, не пов'язаних з відправленням культу.

Постанова Президії Верховної Ради УРСР від 26 березня, що стосувалася застосування статті 138 Кримінального кодексу, визначала конкретні вчинки, які кваліфікувалися як кримінальні злочини. Сюди входили примусові побори на користь церкви, виготовлення та розповсюдження листівок із закликом не виконувати закони, організація зборів, що порушують релігійний порядок, а також систематичне релігійне навчання неповнолітніх [10, с. 412].

Навіть після усунення Хрущова місцева влада продовжувала порушувати закони про релігію. Наприклад, у 1967 р. голови сільрад у Варварівці на Полтавщині та Алтинівці на Сумщині забороняли священникам хрестити дітей без їхнього дозволу. А в 1965 р. в селі Роставиця на Житомирщині керівництво колгоспу відмовило колгоспнику в призначенні пенсії тому, що він був «сектантом» [58, с. 778].

На Донеччині фіксувалися випадки заборони на відкриття нових православних храмів. Яскравим прикладом є ситуація у місті Сніжне наприкінці 1960-х рр., де православній громаді було відмовлено у реєстрації.

Влада обґрунтувала своє рішення під приводом того, що приміщення було тісним, подвір'я було замалим, вулиця завузька, а сама будівля знаходилась у щільно населеному приватному секторі [38, с. 76].

Через високий рівень релігійності населення, атеїстична кампанія в Івано-Франківській області проходила досить хаотично, особливо у селах. Проте місцева влада звітувала про успіхи. У 1968 р. місцевий облвиконком стверджував, що завдяки «ленінським принципам та ідейній боротьбі», вплив релігії на населення, особливо на молодь, слабшає. У 1967 р. Рада у справах релігій розкритикувала своїх уповноважених на місцях. Згідно зі звітами, найгірше вони справлялись з вивченням змісту релігійної пропаганди.

Деякі уповноважені були погано освідомлені про діяльність релігійних організацій та склад духовенства. Вони також не вимагали від місцевої влади контролювати дотримання законодавства про культу. Зокрема, ця критика стосувалась представників у Хмельницькій та Івано-Франківській областях [46, с. 129].

Радянська влада також здійснила кроки для посилення свого апарату нагляду за релігійними об'єднаннями. Ключовим інструментом стала постанова Ради Міністрів СРСР від 1 квітня 1969 р., яка вимагала навести лад у реєстрації релігійних організацій. Окрім цього, документ наголошував на необхідності вживати заходів проти тих, хто ухилявся від реєстрації та активізувати роботу контролюючих груп і комісій. Це доводить, що контроль за релігійними організаціями був ефективним методом радянської політики. У першій половині 1970-х рр. ЦК Компартії України ухвалив низку постанов, що мали на меті посилити контроль над релігією. Вони були спрямовані на покращення атеїстичного виховання, створення музею атеїзму у Львові та боротьбу із залишками УГКЦ і незареєстрованими сектами [13, с. 42–43].

Після смерті патріарха Олексія 17 квітня 1970 р. значна частина церковників сподівалась на зміни. Головним очікуванням було те, що патріархія нарешті почне захищати інтереси духовенства і скасує дискримінаційні рішення 1961 р. Реагуючи на це, священники масово

надсилали листи зі своїми пропозиціями щодо статусу до підготовчої комісії Помісного Собору. Духовенство вимагало відновити ухвали Собору 1945 р., скасовані у 1961 р., але зустріло опір з боку лояльних до влади ієрархів.

Особливо в цьому відзначився претендент на патріарший престол Пимен, якого підтримувала Рада. Він стверджував, що оскільки у 1961 р. більшість нібито підтримала зміни, то немає жодних підстав для їхнього скасування, адже це суперечитиме державному законодавству й зашкодить самій церкві. На Помісному Соборі, що проходив з 30 травня по 6 червня 1971 р., Пимена обрали новим патріархом. Вибори пройшли без альтернативних кандидатів та відкритим голосуванням. На Соборі ніхто не висловив критику на адресу СРС чи уряду за переслідування вірян. Він, як і в 1945 році, продемонстрував одностайність, затвердивши всі заздалегідь підготовлені документи [4, с. 265–266].

За вимогою Комуністичної партії, атеїстична освіта мала стати ефективнішою. У другій половині 1960-х – на початку 1970-х рр. з'явилася низка наукових праць, присвячених соціології, філософії та марксистській психології релігії. Протягом 1971-1975 рр. було захищено 30 докторських та сотні кандидатських дисертацій, присвячених атеїзму та критиці релігії. Важливу роль в атеїстичному вихованні відігравали ЗМІ та культура, які мали б охопити всі ділянки життя людини. Проте ефективність цієї роботи часто залишалась сумнівною через низький кваліфікаційний рівень багатьох пропагандистів атеїзму.

Радянські органи також жорстко контролювали кадрову політику в зареєстрованих релігійних громадах. Вважалось нормою, що влада відсіює «фанатиків» серед бажаючих вступити до духовних навчальних закладів, а саме навчання проходило під наглядом СРС та з впровадженням агентів КДБ у студентське середовище. Це гарантувало, що до рядів духовенства потрапляли лише лояльні до влади або підконтрольні їй люди [58, с. 780].

В. Куроедов, уповноважений УРСР з питань релігії, в інтерв'ю В. Єленському на початку 1990-х рр., покладав відповідальність за жорстку

антицерковну політику в Україні особисто на В. Щербицького, який був першим секретарем ЦК Комуністичної партії України у той час. Він вважав велику кількість церков у республіці ганьбою і прагнув їх ліквідувати. Щоб отримати більше самостійності в релігійних питаннях, Щербицький ініціював створення Ради у справах релігії при Раді Міністрів УРСР, яка й стала практичним інструментом для реалізації його жорсткої лінії.

Антирелігійна політика доби «застою» поєднувала адміністративний тиск із пропагандистсько-просвітницькою роботою. Одним із результатів такого тиску стало щорічне закриття близько 22 православних церков протягом 1974–1987 рр. Атеїстичне виховання було спрямоване насамперед на молодь, якій влада готувала «позарелігійне майбутнє». При парткомах діяли ради з атеїзму, що координували велику кількість агітаторів і лекторів.

Наприклад, провідним атеїстичним осередком на Рівненщині в той час була Рівненська радянсько-партійна школа. Слухачі та викладачі школи були активно залучені до лекційної пропаганди серед населення міста і області. У рамках своєї роботи вони виступали перед трудящими, перевіряли роботу міських партійних органів та виконували різноманітні доручення міськкому й обкому партії [8, с.397–398].

У 1970-х рр. практика тотального наступу на церкву не припинилася. Нове керівництво патріархії та більшість єпископату демонстрували повну покірність волі партії. Більше того, окремі ієрархи в інтерв'ю іноземним виданням безсоромно заперечували будь-які утиски, стверджуючи, що в СРСР не існує порушень конституційних прав вірян, а релігійна приналежність ніяк не обмежує права і свободи людини [4, с. 270–271].

Ювілейні дати відігравали особливу роль в атеїстичній пропаганді. Яскравим прикладом слугує святкування 100-річчя з дня народження В. Леніна. Саме до цієї дати обкоми Компартії України отримали доручення обладнати «спеціальні будинки» для урочистої реєстрації шлюбів та новонароджених.

Пропаганда в західних регіонах України мала свою специфіку, зумовлену метою посилення атеїзму та протидії «залишкам уніатства». Для цього партійні чиновники використовували ідеологічну обробку, проводячи лекції та тематичні вечори, медійну підтримку в пресі та радіо та демонстрацію пропагандистських фільмів, таких як «Троянський кінь» чи «Вампіри», що мали на меті розкрити «реакційну суть уніатства». Окремим напрямком була індивідуальна робота з вірянами, яка полягала у роз'ясненні законодавства про культи та попередженні про відповідальність. Для боротьби з ними влада також залучала православне духовенство [46, с. 129–130].

Нова Конституція СРСР, прийнята в 1977 р. [26], та Конституція УРСР, прийнята наступного року [27], закріпили гарантії свободи совісті. Можна було сповідувати будь-яку релігію, відправляти культи або вести атеїстичну пропаганду. При цьому в тексті була закладена явна ідеологічна нерівність, адже право на ведення атеїстичної пропаганди було чітко прописане, а право на ведення релігійної пропаганди ні.

У період «застою» існувала практика нагородження найвищих ієрархів РПЦ радянськими державними нагородами. Так наприклад, 23 січня 1979 р. митрополита Київського і Галицького Філарета нагородили орденом Дружби народів. В офіційному указі від 22 січня зазначалося, що нагорода вручена за патріотичну діяльність на захист миру. Політика «батога і пряника» ще більше підпорядковувала церкву державі. Внаслідок цього у свідомості простих людей окремі священнослужителі почали сприйматися як високопоставлені чиновники [10, с. 415–416].

Період правління Ю. Андропова відзначився дещо відмінним ставленням до церкви, якому була притаманна двоїстість. Адже посилювалися репресії проти інакодумців, зокрема вірян, яких переслідували за місіонерство. У той же час ставлення до РПЦ було ліберальним. Яскравим прикладом цього стало повернення Свято-Данилівського монастиря у 1983 р. Хоча рішення про це підписав Брежнєв, заслугу приписують саме Андропову. Також за його

правління відбулося майже подвійне зростання кількості студентів у духовних школах.

Незважаючи на окремі ліберальні жести, реальне число відкритих при Ю. Андропові храмів було мізерним. При цьому антирелігійний курс посилювався, що підтвердив червневий пленум ЦК КПРС 1983 р., який вимагав активізувати пропаганду науково-матеріалістичних поглядів, посилити атеїстичне виховання та впроваджувати радянську обрядовість [13, с. 65–66].

Прихід до влади М. Черненка ознаменувався посиленням тиску на церкву, зокрема намаганням скасувати рішення про відновлення Свято-Данилівського монастиря. Водночас, протягом 1984 р. жодних нових жорстких партійних документів проти релігії не приймалося. А на квітневому пленумі ЦК КПРС, де обговорювали шкільну реформу, питання атеїзму взагалі не було в центрі уваги. Політика радянського керівництва в релігійній сфері за часів перебування на посаді М. Черненка свідчить про намагання наслідувати курс, започаткований ще в період правління Л. Брежнєва.

Оскільки М. Горбачов у той період займався ідеологією, на ньому лежить частина відповідальності за посилення антирелігійної політики за М. Черненка. Передова стаття «Наступ нашої ідеології» в газеті «Правда» від 12 січня 1985 р. вимагала посилення боротьби з релігією, націоналізмом та буржуазною пропагандою з'явилася зокрема йому [50, с. 105–106].

Підсумовуючи, усунення М. Хрущова призвело до зміни релігійної політики. Влада перейшла до більш завуальованого тиску, поєднуючи пропаганду з адміністративним контролем. Проте, велика кількість постанов того періоду свідчить про продовження боротьби проти церкви. Попри зменшення прямого тиску на вірян, вони все одно притягались до адміністративної чи кримінальної відповідальності за порушення релігійного законодавства.

3.2 Діяльність церкви та вірян в умовах обмеженої легальності

Національні звичаї та традиції є фундаментом духовного життя українського народу, адже вони відображають його етнічну унікальність, естетичні погляди, моральні цінності, менталітет та історію. Однак у досліджуваний період радянська влада продовжувала цілеспрямовано нищити релігійну свідомість та світогляд людей. Політика атеїзації українців, а також боротьба з проявами «українського буржуазного націоналізму» здійснювалась через активне впровадження штучно розробленої нової радянської обрядовості. Головною метою всіх цих заходів було виховати радянську людину.

У 1960-х – 1970-х рр. радянське керівництво продовжувало витіснити церкву з суспільного життя українців. Комуністична ідеологія використовувалась для формування нових цінностей, які руйнували історичне коріння та нехтували національними традиціями українців [25, с. 157–158].

Статистика на середину 1966 р. хоч і фіксувала 4540 православних громад в УРСР, але 933 зареєстровані церкви пустували через відсутність священників. Через цю нестачу, особливо на півдні та сході, віряни не мали змоги потрапити на богослужіння. Для глибоко віруючих людей відвідування храму на свято було справді знаменною подією, заради якої вони могли йти пішки декілька кілометрів у погану погоду [58, с. 827].

Аналіз рівня релігійності на Івано-Франківщині, проведений Інститутом атеїзму в 1975 р. виявив нерівномірний рівень релігійності серед різних соціальних груп. Найвищі показники спостерігалися серед жінок-домогосподарок та пенсіонерів. За ними йшли люди з інвалідністю, колгоспники та робітники. Крім того, дослідження встановило, що переважна більшість віруючих отримала релігійне виховання у своїх сім'ях.

Згідно з офіційними даними, найбільшу групу невіруючих становила молодь віком від 18 до 29 років. Проте ця статистика не повністю відображала реальність. Хоча відсоток невіруючих серед молоді справді був вищим, деякі молоді люди воліли приховувати свою релігійність через страх наслідків, адже

їх могли виключити з вищого навчального закладу, не прийняти на роботу чи звільнити з релігійних мотивів [4, с. 285].

Звіт уповноваженого Ради у справах РПЦ в УРСР Г. Пінчука за 27 травня 1964 р. свідчить про високу релігійність населення попри тиск влади. Офіційна статистика, яка завжди занижувалась, нарахувала 2 мільйони відвідувачів на Великдень. Реальна ж кількість, імовірно, сягала 2,5-3 мільйонів осіб. Хоча церкви у великих містах країни були переповнені, це все одно було значно менше, ніж у 1940-50-х рр. Участь у богослужіннях та релігійних обрядах не завжди свідчила про глибоку та відповідальну релігійність усіх вірян. Існувала окрема група людей, яка відвідувала храми та виконувала ритуали досить рідко. Для цієї групи обрядова діяльність дедалі більше ставала формальністю [11, с. 117–118].

Так, жителька м. Калинівка Погонєць Ірина пригадує про приховане, але стійке збереження релігійної віри та традицій у родині. У її родині не було членів КПРС, а самі вони були завжди віруючими. Вони демонстрували типову для цього періоду модель «подвійного життя», де публічно вони дотримувались обережності, а в таємниці здійснювали ключові обряди, як-от хрещення і готування традиційних страв на свята, такі як паска та кутя. До церкви ходила лише бабуса і тільки на великі свята, як-от Великдень чи Водохреще [20].

У той же час свідчення Погонця Василя, жителя м. Калинівка, про становище у с. Нова Гребля Хмельницького району, показують картину з іншого боку. Його родина була інтегрована у радянську структуру, адже дід був членом КПРС, а батько – головою колгоспу [21]. За словами Буран Юлії, жительки м. Жмеринка, про становище у с. Потоки Вінницького району, у її родині був певний розкол, адже незважаючи на приналежність бабусі до комуністичної партії, вони дотримувались релігійних традицій, зберігаючи вдома ікони і виконуючи релігійні обряди хрещення та поховання [19].

Атеїстична кампанія, яку проводили державно-партійні органи влади в Івано-Франківській області, переслідувала дві основні цілі. Першою було

зниження рівня релігійної активності місцевого населення. Другою було активне впровадження нової радянської обрядовості у повсякденне життя людей. Вирішальним виявився саме перший фактор, оскільки населення регіону зберігало високий рівень релігійності. Це підтверджується масовою участю вірян у релігійних святах, зокрема святкування Великодня у 1966 р. в Івано-Франківській області, згідно зі звітами уповноваженого Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР, відбулося зі значним розмахом [46, с. 129].

Практика насадження атеїзму та поширення радянської обрядовості продовжувалася і в цей період. Ідеологічну важливість цього процесу підтвердив В. Щербицький на XXV з'їзді КПУ. Він заявив, що нові радянські обряди сприяють вихованню і що всі урочисті події повинні бути наповнені глибоким ідейним змістом. Головним завданням радянської обрядовості було витіснення релігійних свят та обрядів із повсякденного життя. Ідейно-виховна робота, яку координували партійні організації, мала потужний атеїстичний заряд і була спрямована на формування у громадян СРСР неприйняття будь-яких форм релігії. Цей метод був м'якою формою атеїзації, яка не спричиняла активного спротиву населення [10, с. 415].

У структурі РПЦ на Буковині помітну роль відігравали осташі – православний рух, поширений на Буковині та в Румунії. На початку 1970-х рр. їхня кількість становила близько 600 осіб. Вони продовжували займати керівні посади в парафіях регіону. Представники цього руху були відомі своєю високою моральністю та релігійністю, а також дотриманням суворих побутових правил, які включали повну відмову від алкоголю та тютюну [9, с. 185].

Вперше за багато років, у 1972 р., почалася реєстрація нових православних громад та було відкрито декілька храмів. З 1975 р. процедуру реєстрації об'єднань та відкриття культових споруд було спрощено, а самі повноваження щодо цих питань передали від місцевих органів до Ради у справах релігій. Прийняте у 1976 р. «Положення про релігійні об'єднання в УРСР» обіцяло зняти дріб'язкову адміністративну опіку та певним чином

розширити права релігійних громад. Однак на практиці ці законодавчі норми не діяли і більшість статей виявились лише деклараціями.

Влада вводила багато заборон, які відверто суперечили законодавству і часто навіть не намагалися якимось пояснити. Саме так з'явилися розпорядження, що забороняли нести хреста попереду похоронної процесії або проводити богослужіння під час жнив [24, с. 547].

Відвідуваність храмів РПЦ у 1970–80-х рр. продовжувала падати. Причинами були не тільки згасання віри, але й закриття церков, що зменшувало кількість парафіян. Вплив також мали атеїстична пропаганда та зростання довіри до науки та технічного прогресу. Крім того, людей відлякувало стеження, адже комсомольські комітети, партійні органи та інформатори стежили за всіма, хто ходив до церкви [58, с. 827].

Для зменшення впливу релігійної обрядовості в районних центрах Волинської області влада впроваджувала комплекс атеїстичних заходів. У школах проводили атеїстичні заходи, такі вечори, бесіди, тижні атеїзму. Паралельно в усіх сільських бібліотеках організовували постійні виставки атеїстичної літератури. Особлива увага приділялася дітям, які перебували під релігійним впливом, з ними проводилася індивідуальна робота. За звітами партійних чиновників, дітей змушували брати активну участь у житті колективу та суспільно-корисній праці. Паралельно влада проводила виховну роботу з їхніми батьками, організовуючи для них «атеїстичні вечори» та «індивідуальну роботу з сім'ями віруючих» [47, с. 198].

Погонець Ірина згадує, що тиск на дотримання обрядів був справді сильним, адже у школі вчителі перевіряли кишені учнів після посівання на наявність зерна [20]. Погонцю Василю відомо, що перед храмом стояли люди, які записували, хто заходить, щоб потім погрожувати звільненням з роботи [21].

Статистика 1970-х рр. демонструє, що населення часто надавало перевагу традиційно-побутовим елементам релігії, а не її суто духовним аспектам. Це чітко видно зі співвідношення учасників богослужінь і тих, хто

приходив лише освятити паски. Наприклад, на Пасху 1976 р. в Черкасах на всенощній службі було 1,4 тис. осіб, тоді як вдень освячували паски прийшло 2,5 тис. Також існувала суттєва різниця у відвідуваності богослужінь між південними та західними регіонами. Наприклад, на Тернопільщині до храмів прийшло майже в 30 разів більше людей, ніж у Криму та Запорізькій області, незважаючи на те, що населення в останніх було більшим.

Низька відвідуваність храмів РПЦ в УРСР, крім західних областей, спостерігалася на всі свята, окрім Великодня, Різдва та Трійці. Наприклад, у селі Красиївка на Київщині 11 вересня 1978 р. в храмі зібралось лише 30 людей, переважно літні жінки. Винятком із цієї тенденції були місця масового паломництва. Наприклад, 5 серпня 1978 р. на свято Почаївської ікони Божої Матері Почаївська лавра прийняла 5 тисяч осіб з різних куточків України та інших республік [58, с. 829–831].

Радянська влада цілеспрямовано намагалася змістити акценти у святковому календарі, переносючи увагу з головних традиційних церковних свят, як-от Різдво та Великдень, на більш світські та радянські Новий рік та День міжнародної солідарності трудящих. Ідеологи комунізму використовували радіо, пресу та лекторії для поширення нової радянської обрядовості й атеїстичних поглядів. Населенню активно роздавали брошури з практичними рекомендаціями щодо проведення нових обрядів. Активною формою пропаганди в УРСР також стали конкурси на краще місто чи село в організації нових радянських свят [25, с. 159].

Погонець Ірина у своїх спогадах зазначає, що у родині активно дотримувались релігійних обрядів. На свята, наприклад щедрювання чи посівання, діти ходили лише до сусідів і родичів, що мінімізувало ризики викриття та покарання [20].

Протягом досліджуваного періоду обряди хрещення та поховання залишалися значно поширенішими, ніж вінчання. Західні області УРСР домінували у виконанні цих обрядів, суттєво випереджаючи решту регіонів. До того ж, жителі сіл виявляли більшу відданість у дотриманні цих традицій,

ніж містяни. Незважаючи на коротке пожвавлення в середині 1960-х, тенденція до зменшення релігійних обрядів продовжилася і в 1970—80-х рр. Згідно з офіційними даними, кількість хрещень за 1970-1974 роки впала майже на 8%, склавши 37%, кількість релігійних похоронів зменшилась на 2%. Так само знизилося і число вінчань [58, с. 856].

У родині Погонєць Ірини теж здійснювали хрещення. Вона зазначає, що після її хрещення, яке відбувалось вдома, про це якось дізнались публічно. Через це, її батька виключили з комсомолу. Щодо похоронів, то вона зазначає, що відспівування проводилось вдома без священника, за участі жінки, яка приходила і читала молитви [20]. У сім'ї Погонця Василя не дотримувались релігійних обрядів, що є логічним наслідком їхнього статусу та невіруючих поглядів. Він також згадує, що на похоронах була жінка, яка читала молитви. Якщо померлий був комуністом, то замість хреста несли червоний прапор [21]. Буран Юлія згадує про факт свого хрещення і що він був здійснений у церкві у сусідньому селі, що свідчить про сильне прагнення в родині дотримуватись ключових таїнств [19].

Те, що прихильників релігійних обрядів було багато, доводить і той факт, що на кінець 1970-х рр. в УРСР існувало близько 2000 кладовищ, тоді як радянських траурних майданчиків було створено всього 219. Ця ситуація зберігалася попри намагання влади активно будувати нові майданчики, на що, наприклад, у 1979 р. було витрачено 4 млн крб [25, с. 159].

У Закарпатській області, за звітом бюро обкому, впровадження радянської обрядовості мало серйозні недоліки. Попри те, що «певне покращення» відбулося, у багатьох містах і районах бракувало умов для проведення урочистої реєстрації шлюбів і народжень в органах РАЦСу. Внаслідок цього, ці важливі події проходили в буденній обстановці, без належного оформлення та емоційного піднесення.

Також у звіті сказано, що місцеві органи влади недостатньо активно займаються відкриттям у містах і селах салонів з товарами для наречених та новонароджених. Було наголошено, що матеріальна база для похоронних

послуг та благоустрою кладовищ катастрофічно відстає. Дуже повільно будувалися будинки громадянських панахид. Крім того, в області не було організовано видобуток граніту і пісковиків, через що неможливо було виготовляти пам'ятники [34, с. 50].

Статистичні дані по Івано-Франківській області за 1975 р. свідчать про значне поширення релігійних обрядів серед населення. Згідно з цими даними, 43% новонароджених були охрещені, 13% шлюбів супроводжувалось вінчанням, а 65% поховань відбувалось з церковним відспівуванням [46, с. 129].

Аналіз статистики по Донецькій області, навіть враховуючи особливості радянського обліку, теж виявляє чітку тенденцію, що стабільний інтерес вірян зберігався лише до поховальної обрядовості. Водночас кількість хрещень постійно зменшувалась, а вінчань залишалася на стабільно низькому рівні [38, с. 75].

Нерідко хрестили й дітей інтелігенції. Наприклад, офіційні дані по Миколаєву за 1974 р. фіксують хрещення дітей 92 інженерів, 41 вчителя і медика та 16 співробітників МВС. Ця статистика не враховувала хрещень за межами міста, тому реальні цифри були вищими. При цьому інтелігенція ризикувала зазнати гонінь за такі дії, на відміну від робітників чи колгоспників. Офіційно низький відсоток охрещених немовлят у Києві пояснюється тим, що багато киян, особливо інтелігенція, вивозили дітей для хрещення в сусідні села [58, с. 856–857].

Урочисте вручення шлюбного посвідчення представниками РАЦСу в присутності родичів та громадськості у Палацах культури чи Палацах щастя стало новим радянським звичаєм, яке прийшло на заміну вінчанням. Щоб зацікавити молодят та їхніх батьків у цих обрядах, влада пропонувала населенню консультації з питань сімейно-шлюбних відносин [25, с. 159].

Описуючи впровадження сімейно-побутових свят на Закарпатті, місцевий чиновник зазначав, що в сільрадах було обладнано спеціальні кімнати для урочистих подій, де проводилися реєстрації шлюбів та надання

імен новонародженим, у яких беруть участь представники влади та громадськості. До нових традицій входило покладання квітів молодими подружжями та батьками новонароджених до пам'ятника Леніну, монумента слави чи обелісків загиблим воїнам. Також відзначалося поступове впровадження нового безрелігійного поховального обряду, для чого при комбінаті побутового обслуговування створили спеціальний духовий оркестр.

На Закарпатті товариство «Знання» особливо активно займалося пропагандою атеїзму та впровадженням нової радянської обрядовості. За 17 місяців його лектори прочитали біля 400 лекцій, присвячених «викриттю» християнських свят та утвердженню радянських ритуалів. Всі ці заходи супроводжувались концертами агіткультбригад [34, с. 57].

Таким чином, у період «застою» влада продовжувала намагатись витіснити релігію з побуту шляхом активного насадження штучної радянської обрядовості. Незважаючи на подальший спад виконання релігійних обрядів та брак діючих храмів, народна релігійність залишалася стійкою, особливо в західних областях. Значно більше людей відпускало релігію з свого духовного життя і залишало її лише як аспект традиції. Такі обряди як хрещення і поховання зберігали свою популярність в усіх регіонах, проте люди були обережними при їх виконанні через страх переслідувань.

3.3 Опір атеїстичній пропаганді та релігійне дисидентство

Політичне дисидентство в Україні, що по суті було рухом за права людини, стало важливим осередком опору. Його діяльність зосереджувалась на захисті релігійних прав особи і спільноти, рідної мови та традиції. В основі цієї боротьби лежала людська гідність, яка, звісно ж, передбачає повагу до релігійних поглядів та віротерпимість.

Умови для опору в Україні були значно жорсткішими, ніж в інших комуністичних країнах та республіках СРСР. Головна відмінність полягала в

тому, що режим не залишав жодної можливості для публічного вираження будь-яких неофіційних чи суспільно-політичних думок [17, с. 253].

Ключовою метою релігійного дисидентства була боротьба за відновлення УГКЦ та УАПЦ. Окрім того, рух боровся за свободу діяльності для протестантських сект. Найбільш помітними постатями цього руху були Г. Вінс, І. Гель, В. Ромашок та Й. Тереля.

З приходом до влади в Україні В. Щербицького та призначення В. Маланчука ідеологічним секретарем ЦК КПУ у 1972 р., тиск на дисидентів значно посилювався. Цей період ознаменувався новими хвилями широких політичних та культурних репресій, зокрема у 1972 та 1977-1978 рр. і прийняттям нової Конституції УРСР. Попри гучні декларації про громадянські права, зокрема і в релігійній сфері, на практиці вона виявилася лицемірною [35, с. 36].

Хоча в Україні не існувало повноцінного дисидентського руху УАПЦ, боротьбу українського православ'я за права людини уособив у собі один священник-правозахисник – Василь Романюк, який згодом став патріархом Володимиром. Вперше його заарештували у 19-річному віці за участь в ОУН. Восени 1944 р. він отримав 20 років таборів, але термін зменшили до 10 років через те, що він був «неповнолітнім».

Перебуваючи в таборі, Романюк у 1946 р. отримав новий вирок за антирадянську агітацію і пропаганду. Лише у 1959 р. він був реабілітований, що дозволило йому повернутися в Україну. Після повернення він служив дияконом, а у 1964 р. вступив до Московської духовної семінарії, а пізніше став священником на Івано-Франківщині. У 1970 р. він захистив заарештованого Валентина Мороза, за що влада розпустила його громаду в селі Космач і заборонила йому службу.

У січні 1972 р. Василя Романюка знову заарештували, а в липні того ж року засудили до 7 років таборів та 3 років заслання. У таборі він продовжував протестувати, зокрема голодуванням. У лютому 1979 р. Романюка оголосили членом Української Гельсінської групи. Повернувшись у 1982 р. до своєї

родини в місто Косів, він одразу потрапив під адміністративний нагляд. Вже у 1993 р., за часів незалежності, він став патріархом УПЦ КП Володимиром [18, с. 41–42].

Загалом, опір радянській антирелігійній політиці в УРСР мав кілька джерел і був важливішим, ніж проста оборона релігії. Передусім, рушійною силою цього опору була народна релігійність. Незважаючи на те, що влада її серйозно підірвала, знищити її повністю вона не змогла.

Потужним осередком опору радянській політиці та збереження національної ідентичності стали «невозз'єднані» українські греко-католики. До цього опору також долучались ті греко-католицькі парафії, які хоч і були формально приєднані до Руської Православної церкви, але не були нею повністю поглинуті. Починаючи з 1960-х рр., після хрущовської антирелігійної кампанії, Галичина перетворилася на регіон з найвищою концентрацією православних громад в СРСР. Це було частиною державної політики боротьби з «уніатською загрозою». Для протидії греко-католикам, влада дозволила галичанським парафіям зберігати традиційні українські особливості, а саме українську вимову церковнослов'янської мови та використання місцевого діалекту в проповідях та обрядах [17, с. 252, 254–255].

Протягом досліджуваного періоду Донецька область помітно вирізнялась із загальносоюзних тенденцій. На відміну від решти держави, де пріоритетним завданням уповноважених була ліквідація незареєстрованих громад, апарат уповноваженого на Донеччині проводив значно м'якшу політику щодо їхньої реєстрації та закриття. Прямим наслідком такого підходу стала відсутність у регіоні релігійного православного підпілля [38, с. 76].

Стійкі стереотипи, сформовані радянською пропагандою, стверджували, що в СРСР опозиції немає і бути не може. У внутрішній документації державні органи відмовлялися визнавати опозицію, розглядаючи її представників як кримінальних злочинців, буржуазних націоналістів та релігійних фанатиків [5, с. 520].

Спротив православного духовенства державній політиці проявлявся у формі прямих звернень. Наприклад, у серпні-вересні 1968 р. група єпископів, священників та мирян направила патріарху Олексію лист, у якому скаржилася на жалюгідний внутрішній стан православної церкви, прихований за уявним добробутом. Причиною такого становища у зверненні прямо називалася державна політика [58, с. 787].

Зростання дисидентських та опозиційних настроїв в українському суспільстві у 1960-1980-х рр. було безпосередньою реакцією на ключові проблеми радянської системи. Причинами цього спротиву стали згортання десталізації, відсутність реальної державності в Україні, утиски національного, культурного та духовного життя. Окрім цього, обурення викликали серйозні порушення конституційних гарантій свободи совісті та віросповідань, а також провали у соціально-економічній політиці КПРС [5, с. 527].

Варто також згадати про створення 30 грудня 1976 р. в Москві Християнського комітету прав віруючих в СРСР. Ініціатором його заснування став отець Гліб Якунін, до якого приєдналися Варсонофій Капітанчук, а згодом і Вадим Щеглов. У своїй заяві засновники Комітету наголосили на значних труднощах у реалізації конституційного принципу свободи совісті в Радянському Союзі. Вони пов'язували ці труднощі зі ставленням до релігії з боку держави, метою якої була побудова безрелігійного суспільства. Засновники Комітету обґрунтували його створення тим, що офіційний єпископат Російської Православної церкви та керівники інших релігійних організацій з різних причин самоусунулися від захисту прав віруючих. Відтак, на їхню думку, цей обов'язок мав перейти до християнської громадськості, для реалізації чого і був організований Комітет захисту прав віруючих в СРСР.

Завдання, які ставив перед собою Комітет, були чітко окреслені. Вони включали збір, вивчення та поширення інформації про реальне становище вірян в Радянському Союзі. Окрім цього, він планував надавати консультації віруючим, чиї громадянські права були порушені. Також до його цілей

входило звернення до державних органів для захисту цих прав та сприяння вдосконаленню радянського законодавства у релігійній сфері.

Цей Комітет був створений як практичний крок для об'єднання всіх християнських церков СРСР. Їхньою спільною метою було відстоювання свободи віри, церковного життя та боротьба з дискримінацією вірян. Арешт отця Гліба Якуніна 1 листопада 1979 р. став початком кінця для християнського комітету. За цим послідувала хвиля арештів інших його членів, які неодноразово протестували проти порушень прав церкви. Незабаром після цих репресій діяльність Комітету фактично припинилась і на початку 1980-х років він остаточно перестав існувати [3, с. 196, 198].

Таким чином, опір атеїстичній пропаганді в добу «застою» проявився у формі релігійного дисидентства, яке стало важливою частиною правозахисного руху в Україні та мало на меті відновлення УГКЦ та УАПЦ. Цей рух зокрема активно живився від самої народної релігійності. Яскравим представником православного опору був Василь Романюк, який за свою активну діяльність провів багато років у таборах. Опір проявлявся навіть всередині РПЦ, як-от створення Християнського комітету, який проіснував декілька років.

У період правління Л. Брежнєва влада перейшла до більш прагматичного тиску, що поєднував адміністративний контроль та ідеологічну обробку. Було створено ілюзію законності, ухвалено нові репресивні закони, що встановлювали кримінальну відповідальність за навчання релігії неповнолітніх, також сформовано єдину Раду у справах релігій для посилення нагляду. Лояльні ієрархи РПЦ отримували державні нагороди і заперечували будь-які утиски церкви зі сторони держави. У відповідь влада насаджувала штучну радянську обрядовість, щоб витіснити національні традиції.

Незважаючи на брак діючих храмів на сході та півдні, народна релігійність виявилась стійкою, особливо у західних областях, де рівень відвідуваності храмів був у десятки разів вищим, ніж на іншій території. Проте, загальна тенденція в УРСР у 1970—80-х рр. все ж йшла до поступового

зниження кількості виконаних обрядів. Це було зумовлено як згасанням віри і зростанням довіри до науки, так і закриттям храмів і впливом атеїстичної пропаганди. Цей системний тиск та порушення свободи совісті став причиною релігійного дисидентства, яке спиралось на народний опір і стало невід'ємною частиною правозахисного руху в Україні, представленого такою постаттю як Василь Романюк.

РОЗДІЛ 4 СУЧАСНІ ІНФОРМАЦІЙНО-ГІБРИДНІ ПРАКТИКИ РОСІЇ ДОВКОЛА ЦЕРКОВНОГО ПИТАННЯ В УКРАЇНІ

4.1 Інформаційно-пропагандистські стратегії Росії в релігійному просторі України

У контексті російсько-української війни Російська православна церква утвердилася як один із ключових учасників. Це стало можливим завдяки відновленню дорадянської моделі взаємин держави і церкви, що наслідує візантійську традицію. Інтеграція з державним апаратом перетворила РПЦ на впливову соціальну інституцію, яка є вагомим чинником внутрішньої політики РФ та інструментом її культурно-ідеологічної експансії за кордоном. Сучасні агресивні дії на міжнародній арені, особливо війна проти України, є прямим результатом політичного союзу між кремлівською владою та церквою. Він побудований на ідеології винятковості Росії та її прагненні домінувати на континенті.

Насамперед, церкву використали для просування геополітичної доктрини «русского мира». На початку XXI ст. саме РПЦ надала цій доктрині священного, релігійного характеру. Вона взяла світські ідеї про «спільну культуру та історію» і зміцнила їх церковною концепцією про єдину «східнослов'янську православну цивілізацію». Це стало можливим тому, що РПЦ, яка володіє широким спектром інструментів впливу, фактично стала ідеологічним апаратом у руках Москви, здатним мобілізувати та скеровувати суспільство [66, с. 123–124].

Щоб вірити в «русский мир», не обов'язково бути росіянином. Ця ідеологія використовує ідею величчя російської культури, яку протиставляють «західному споживацтву». Для поширення цієї ідеології Кремль спирається на два головні інструменти – російську мову та православну віру. Роль Російської православної церкви в пропаганді є ключовою, бо вона відчайдушно намагається втримати Україну у своїй зоні впливу. Росія маніпулює довірою

вірян, щоб через інститут церкви нав'язувати їм політичні переконання [29, с.50–51].

До 2013 р., коли відзначалося 1025-річчя хрещення Русі, феномен «руського мира» глибоко проник у суспільно-політичне життя України, оскільки вплив РПЦ не зустрічав системного опору, окрім як з боку національно-радикальних рухів. Режим Віктора Януковича використовував цю дату, просуваючи ідеї «політичного православ'я» та «єдності Святої Русі» як інструмент боротьби проти опонентів та курсу на євроінтеграцію. Така стратегія забезпечила посилення російського впливу, особливо на сході та півдні країни [66, с. 127].

Ще з 2014 р. російський релігійний націоналізм розглядався як одна із головних причин війни. Дослідниця Мара Козельська пояснює, що Росія виправдовує свої імперські амбіції в рамках доктрини «руського мира» релігійними гаслами називаючи Україну «колискою християнства». Прямим наслідком цього є заяви РПЦ про те, що Київ і Крим – це спадщина російського православ'я. За версією російських істориків, історія Русі є початком як для російської держави, так і для православ'я, що надає значущості Російській імперії. Ключовими символами в цій ідеології якраз стали Київ, як «мати міст руських» та Крим, оскільки саме там у Херсонесі хрестився князь Володимир. Саме ці два елементи лягли в основу наративу російського релігійного націоналізму [74, с.3–4].

Навесні 2015 р. диякон РПЦ П. Шульженко випустив пропагандистський фільм «Мифы и были украинства». Те, що він був етнічним українцем мало би допомогти уникнути звинувачень у шовінізмі. Фільм, що базувався на російських міфах у теологічній обгортці, мав на меті довести абсурдність існування України, представляючи ідеї про «неіснування» держави, її народу, церкви, зображуючи українців як заблуканих «малоросів», що стали жертвою Заходу. Спостерігачам фільму нав'язувалась думка, що попри анексію Криму та збройну агресію, це не війна «агресора проти жертви», а являє собою

цивілізаційне протистояння «Неба і Пекла», тобто православних росіян проти «зовнішньої антихристиянської загрози» [65, с. 267].

Не менш яскравим прикладом є встановлення у центрі Москви пам'ятника князю Володимиру Великому, яке відбулось 4 листопада 2016 р. Під час урочистої церемонії за участю вищого керівництва РФ та патріарха Кирила Путін виступив із промовою. Він представив Володимира Великого як збирача руських земель і засновника сильної централізованої держави. Крім того, президент РФ назвав київського князя «нашим видатним предком» та «духовним засновником держави Російської».

Урочисте відкриття пам'ятника приурочили до російського дня народної єдності. Після промови президента патріарх Кирил освятив пам'ятник, постійно підкреслюючи ідею «єдності народів історичної Русі» [57].

Росія використовує свої медіаресурси для поширення ідеології РПЦ. Через релігійну риторику про «розкол» та «єдність православ'я» вона досягає політичних цілей, зокрема забезпечує підтримку лояльним до себе людям.

Для просування своїх ідей пастори УПЦ МП використовують як традиційні методи, наприклад недільні школи для дітей та дорослих, так і сучасні онлайн-платформи. Яскравим прикладом слугує діяльність однієї з таких шкіл, яка створила YouTube-канал для дітей. Хоч зараз він неактивний, проте контент на цьому каналі зорієнтований на дитячу аудиторію та озвучений російською мовою. В одному з відео недільної школи дітей навчають слов'янської орфографії, постійно співвідносячи її з російською мовою та принизливо протиставляючи українську вимову «великоросійським говорам». Таким чином ведуча нав'язує молодому поколінню уявлення про українську мову як провінційну та просуває політичну ідею про Україну як частину триєдиного руського народу [29, с.53].

Вплив згаданого YouTube-каналу можна вважати відносно незначним, хоч це не применшує його загроз. Проте куди серйознішим був вплив цілого телеканалу, що вільно діяв в українському ефірі.

Телеканал «Київська Русь», пов'язаний із представником «Партії регіонів» Геннадієм Васильєвим, повернувся в ефір у 2019 р. після майже 10 років мовчання. Заснований у Донецьку ще 2003 р., канал позиціонував себе як сімейний, проте його головною діяльністю була пропаганда православ'я та «традиційних цінностей» у тому вигляді, як їх трактує РПЦ.

Російська пропаганда активно просуває наратив про Європу, де нібито є нормою лицемірство, несправедливість, а також неонацизм та «нетрадиційні цінності». Саме в цьому контексті телеканал «Київська Русь» виглядає як ще один інструмент шкідливого інформаційного впливу. Він маскується під сімейний та аполітичний канал, однак це легко спростовується кількістю політичних програм і шоу, заявлених в ефірі. Зрештою, він пропрацював до літа 2020 р., коли Національна рада України з питань телебачення та радіомовлення анулювала ліцензію телеканалу через виявлені ознаки гомофобії в ефірі однієї із програм [70].

Також російські ЗМІ почали поширювати наратив про те, що Україна нібито «зрадила» православ'я. Це сталося після ухвалення українським парламентом закону, що створює підстави для заборони УПЦ МП. Підписання президентом Зеленським закону про святкування Різдва 25 грудня замість 7 січня, дати якої притримується Росія, стало ще одним вагомим приводом для таких пропагандистських заяв. Російська влада назвала ці рішення «розкольницькими». Згодом цей наратив був поширений на західну аудиторію через маріонеткових журналістів, які почали просувати тезу про те, що в Україні нібито виникли «проблеми з громадянськими правами».

Втрата впливу на суспільство в Україні є для Кремля стратегічною загрозою, тому він відповідає потужною пропагандою. Вона використовує низку звинувачень, називаючи дії України «відступництвом», «сатанізмом», «знищенням православ'я», а також на постійних порівняннях української влади з нацистами. Ця тактика доходить до абсурду, як у заяві Марії Захарової про те, що нібито раніше 25 грудня Різдво святкували лише за нацистів. Інші

пропагандисти поширюють фейки про «рейди» ПЦУ на храми УПЦ МП з метою захоплення майна [69].

Інформаційний вплив здійснюється на двох рівнях. З одного боку РПЦ проводить загальні дезінформаційні кампанії в соцмережах, апелюючи до цінностей та страхів. З іншого боку УПЦ МП використовує власні, нібито релігійні медіа для пропаганди. Яскравим прикладом є «Союз православних журналістів», який під виглядом церковного ЗМІ просуває прокремлівські наративи. Наприклад, один із його авторів К. Александров, прямо звинувачує президента Зеленського у переслідуванні УПЦ та сприянні її заборони [67, с. 29].

Залежно від регіону Російська православна церква та УПЦ МП використовували різну тактику для просування інтересів Кремля під релігійним прикриттям. Якщо у західних областях України церковні діячі пропонували м'якшу версію наративу про «громадянський конфлікт», закликаючи до миру на умовах Кремля під виглядом припинення «братовбивчої війни», то в східних областях країни риторика було значно відвертішою і доходила до прямих благословень на вбивство українців, які чинять опір вторгненню [70].

Порівняння російських окупантів із хірургами, а війни з терапевтичним процесом – це яскравий приклад того, як Російська православна церква легітимізує насильство в Україні, яку озвучив в ефірі митрополит Євгеній Єкатеринбурзький. Така риторика спрямована на те, щоб надати насильству в Україні вигляду законності та необхідності [67, с. 27].

Патріарх Кирил, глава Російської православної церкви, є однією з ключових фігур сучасної Росії, що поєднує в собі роль духовного лідера та потужного ідеологічного інструменту в руках Кремля. Він уперше висловився щодо «української кризи» наприкінці 2013 – на початку 2014 р. під час новорічної молебні та різдвяного інтерв'ю. Основними тезами патріарха були висловлення занепокоєння долею «братнього народу» та повне засудження

Євромайдану, який він подавав як інспірований Заходом проєкт, що загрожує духовній єдності росіян та українців, а також єдності самої церкви [66, с. 129].

Під час одного з інтерв'ю патріарх Кирил розкритикував колишнього президента України Петра Порошенка за публічну підтримку незалежності української церкви від Москви. Він навів аргумент, що в Росії подібне втручання з боку президента було б неможливим, оскільки РФ є секулярною державою. Таким чином, Кирил натякнув, що в Україні відсутня релігійна свобода [29, с. 55–56].

Московський патріархат від самого початку зайняв жорстку негативну позицію щодо автокефалії ПЦУ, сприймаючи цей процес як посягання на свою ж канонічну територію. 11 жовтня 2018 р. Константинопольський патріархат скасував свій акт від 1686 р., який тимчасово передавав Київську метрополію Москві. У відповідь 15 жовтня РПЦ оголосила радикальний крок, розірвавши євхаристійне спілкування з Константинополем [72, с. 7].

На початку 2022 р. патріарх Кирил у московському храмі Христа Спасителя проголосив, що цей рік має стати роком миру. Однак уже через 55 днів Росія розпочала повномасштабне вторгнення в Україну. З того часу Кирил перетворився на одного з ключових прихильників війни, забезпечуючи моральне та ідеологічне обґрунтування для так званої «спеціальної військової операції».

Стосунки патріарха Кирила з президентом Путіним виходить за межі співпраці церкви і держави. Церква використовує свій моральний авторитет для утвердження власної важливості в пострадянському суспільстві, активно просуваючи ідеї православної єдності та російського імперіалізму.

Патріарх Кирил виправдовує війну, представляючи її як священну, метафізичну боротьбу Росії проти грішного Заходу. У цій версії Україна є лише маріонеткою в руках диявольських західних сил, а вони виконують божественну місію. Ця ідеологія підкріплюється постійною критикою західних цінностей, особливо таких як права ЛГБТК+, що подаються як загроза російській духовності. Таким чином, через міф про захист традиційних

цінностей, церква допомагає переконати суспільство у виправданості війни проти України [76].

Центр протидії дезінформації підтверджує, що з перших днів повномасштабного вторгнення РПЦ виступає ключовим ідеологом російської агресії. Ця роль закріплена в офіційних матеріалах, підготовлених під керівництвом патріарха Кирила, де війна в Україні називається «священною» боротьбою за «історичні землі». Таким чином, церква прямо транслює та підтримує імперську ідеологію Путіна.

Позиція патріарха Кирила проявляється не лише у словах, а й у конкретних діях, таких як благословення військових, освячення зброї та проведення релігійних церемоній на підтримку війни. Він є не тільки духовним лідером, а й ідеологічною зброєю, яку російська влада використовує для того, щоб зміцнювати підтримку війни серед росіян [67, с. 27–28].

Одним із ключових елементів риторики патріарха Кирила є ідея жертви. Він постійно поєднує релігійні вчення з «патріотичним» обов'язком, щоб ідеологічно обґрунтувати самопожертву російських солдатів. Більше того, він розширює цю концепцію за межі армії, закликаючи все російське суспільство до «духовної мобілізації» та підтримки військових.

Останнім часом у проповідях патріарха Кирила дедалі частіше звучить тема перемоги. Він використовує релігійні та історичні паралелі, щоб представити війну як продовження великої духовної та військової місії. Так, у проповіді від 6 травня 2023 р. він порівняв війну проти України з перемогою над нацизмом, а фразою «вкотре ворог піднімає зброю проти Святої Русі» прямо пов'язав сьогодення з минулими перемогами [76].

Таким чином, російська православна церква, діючи як ключовий ідеологічний інструмент Кремля, перетворила політичну доктрину «русского мира» на концепцію «священної війни» проти України. Ця стратегія базується на масштабні дезінформації, історичних претензіях на спадщину Русі та просуванні через різні медіаплатформи наративів, що виправдовують агресію.

Центральною фігурою цієї пропаганди є патріарх Кирил, який особисто легітимізує насильство та просуває культ самопожертви.

4.2 Реакція української влади, суспільства та церкви на гібридний вплив

Передусім, варто зазначити, що на початку російської агресії, яка поширювалась і на духовну сферу, українська влада і церква були дещо розгублені і не одразу знайшли ефективну стратегію протидії. Зокрема спроби тодішнього виконувача обов'язків президента України Олександра Турчинова у березні 2014 р. налагодити діалог з патріархом Кирилом виявились безрезультатними.

Українська сторона намагалась використати авторитет очільника РПЦ, просячи його переконати президента РФ зупинити агресію. Під час переговорів наголошувалося на відсутності причин для введення російських військ та спростовувались звинувачення в дискримінації в релігійному і національному сенсі, однак ані патріарха, ані Кремль ці доводи не зацікавили.

Спроби української влади протидіяти антиукраїнській діяльності РПЦ на початковому етапі війни були слабкими. Якщо заяви Департаменту у справах релігій та національностей Міністерства культури з критикою РПЦ виявились просто неефективними, то заборона візиту патріарха Кирила влітку 2014 р. спричинила значний резонанс. Це рішення викликало звинувачення у втручанні у внутрішні справи з боку УПЦ та дискусії в релігійному середовищі, а також потужну хвилю антиукраїнської пропаганди з боку Москви та місцевих проросійських сил [66, с. 140–141].

Ключовою подією в новітній релігійній історії України стало створення 15 грудня 2018 р. на Об'єднавчому соборі завдяки злиттю УПЦ КП та УАПЦ єдиної Православної Церкви України. Предстоятелем новоствореної церкви обрали митрополита Епіфанія, а Вселенський патріархат невдовзі надав їй Томос про автокефалію. Події травня 2019 р. спричинили певну кризу навколо

ПЦУ через дії почесного патріарха Філарета. Він відмовився від свого підпису під рішенням Об'єднавчого собору та оголосив про відновлення діяльності УПЦ КП. Проте, оскільки цю структуру зняли з державної реєстрації, то вона втратила легітимність.

Після Об'єднавчого собору в Україні розпочався процес переходу релігійних громад від УПЦ до новоствореної ПЦУ. Протягом перших 15 місяців понад 500 парафій приєдналися до нової церкви. Найактивніше цей процес відбувався на Волині, де до ПЦУ приєдналась 121 громада, а за нею слідувала Вінниччина, що додала 86 громад. Статистика Релігійно-інформаційної служби України станом на лютий 2020 р. підтверджує цю тенденцію, фіксуючи перехід 539 парафій та двох соборів.

Процес переходу громад був підкріплений законодавчими змінами, а саме ухваленням 17 січня 2019 р. відповідного закону [44]. Нове законодавство встановило, що рішення про зміну підпорядкування та внесення змін до статуту має ухвалюватися виключно на загальних зборах релігійної громади. Для забезпечення прозорості процесу та уникнення можливих провокацій, закон також рекомендував запрошувати на ці збори представників місцевої влади та правоохоронців [36, с. 38–39].

Процес переходу громад від УПЦ КП до ПЦУ відбувався хвилеподібно, з кількома помітними сплесками, які були спровоковані ключовими подіями. Перша хвиля, що тривала близько трьох місяців, була викликана надання Томосу у 2019 р. Новий потужний імпульс для переходів дало повномасштабне вторгнення Росії в 2022 р. Однак на сьогоднішній день потенціал для подальших масових переходів значною мірою вичерпався [31].

Якщо брати статистику кількості переходів громад до ПЦУ за майже рік від початку повномасштабного вторгнення, то точна кількість різниться в залежності від джерела, проте приблизно це в межах 680-700 парафій. За словами Тараса Антошевського, директора Релігійно-інформаційної служби України, процес переходу продовжується, однак його інтенсивність значно знизилась, якщо порівнювати з першими місяцями після вторгнення.

Згідно з дослідженням Центру Разумкова, проведеним у листопаді 2023 р., після повномасштабного вторгнення підтримка УПЦ МП в Україні впала більш ніж удвічі – з 13% у 2021 р. до 6% у 2023. Опитування також виявило чіткі регіональні відмінності, які показують, що ПЦУ має найвищу підтримку в Центрі (52%), за яким йдуть Південь (40%), Захід (36,5%) та Схід (31%). У той же час УПЦ МП є найменш популярною на Заході та у Центрі (4%), тоді як її підтримка зростає на Сході (8%) та Півдні (11%) [67, с. 30].

Станом на жовтень 2024 року, процес переходу релігійних громад до ПЦУ охопив 1123 громади. Лідерами цього процесу станом на 1 вересня 2024 р. є Хмельниччина та Київщина, де юрисдикцію змінили 279 та 271 громада відповідно. Значна кількість переходів також зафіксована на Вінниччині, Волині та Черкащині. Водночас у Донецькій, Луганській та Запорізькій областях жодна громада УПЦ МП не відбулося жодного переходу [40].

За даними голови Державної служби з питань етнополітики та свободи совісті Віктора Єленського станом на серпень 2025 р. до ПЦУ перейшло майже 2 тисячі парафій. Він зазначив, що попри ініціативність громадян, багато хто не поспішає з переходом, оскільки або не бачить в цьому нагальної потреби або не має можливості розпочати відповідну кампанію [16].

Ще однією проблемою є опір священників, які не погоджуються з рішенням громади про перехід. Це розколює парафію на дві частини і в більшості випадків громада переходить до ПЦУ без свого настоятеля. Після цього ПЦУ призначає свого священника, але минулий часто продовжує свою діяльність, але вже без офіційної реєстрації. Майнові питання під час переходів громад нерідко призводять до фізичних конфліктів, через що ПЦУ може отримати негативний імідж «церкви з болгаркою». Проте проблема часто полягає саме в тому, що священник просто зачиняє храм і не віддає ключі, ігноруючи волю більшості громади та навіть рішення суду. Однак законодавство передбачає вирішення таких конфліктів через почергові

богослужіння, дозволяючи встановити окремі години чи дні для служб ПЦУ та УПЦ МП [31].

Восени 2022 р. СБУ провела обшуки у деяких храмах УПЦ МП у Закарпатській, Рівненській та Житомирській областях. Там було вилучено широкий спектр ворожих матеріалів, а саме прокремлівська література, нацистська символіка та молитви за патріарха Кирила. У монастирі на Закарпатті знайшли символіку забороненої партії «ОПЗЖ» та пропагандистські книги, що виправдовують агресію РФ. У Рівненсько-Острозькій єпархії виявили брошури із закликом до миру з «братнім російським народом» та прославлянням «русских солдат».

До прикладу, на початку 2023 р. Служба безпеки України відзвітувала про завершення контррозвідувальних дій у кількох областях. На Херсонщині на території церкви УПЦ МП виявили колишні склади російських окупантів, які були облаштовані за прямого сприяння настоятеля храму. Як повідомляє відомство протоієрей Анатолій Корнєв контактував з окупаційною адміністрацією та був на зв'язку з ФСБ.

Під час слідчих дій у Свято-Троїцькому Межиріцькому монастирі на Рівненщині було вилучено пропагандистську продукцію. Як зазначається у повідомленні, ці матеріали належали громадському об'єднанню, очолюваному Віктором Медведчуком. В іншому випадку, на Дніпропетровщині, співробітники СБУ повідомили про зупинку автомобіля біля місцевої єпархії, де було знайдено брошури партії «ОПЗЖ» та іншу антиукраїнську літературу [1].

Зв'язок структур Московського патріархату з агресією РФ проти України підтверджується все новими фактами. Систематичні обшуки СБУ в церквах УПЦ МП регулярно виявляють великі обсяги пропагандистської літератури та російської символіки. Яскравим прикладом справжньої суті цих структур є постать митрополита Павла, відомого як «Паша Мерседес» через його любов до розкоші та проросійську позицію [69].

Влітку 2024 р. український парламент ухвалив закон «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» [45], який забороняє в Україні діяльність релігійних структур, пов'язаних з Росією. Він був прийнятий з метою захисту національної безпеки та суверенітету в умовах російської агресії. Цей крок був зумовлений підозрами, що такі структури слугують інструментами для поширення ворожої пропаганди та дестабілізації суспільно-політичної ситуації в країні. Підставою для таких висновків стали результати перевірок СБУ в єпархіях УПЦ МП, під час яких було виявлено численні докази підривної діяльності, зокрема антиукраїнську друковану продукцію та російську символіку [49].

Важливим кроком у міжнародному утвердженні ПЦУ стала її участь у засіданні Всесвітньої ради церков у жовтні 2022 р. Цю подію голова української делегації, архієпископ Євстратій Зоря, схарактеризував як «безпрецедентний прорив», що фактично продемонстрував світовому християнству українську автокефалію. Ключовим результатом стало ухвалення ВРЦ резолюції із засудженням російської агресії, що стало вагомою підтримкою Української Помісної Церкви. Цю позицію додатково посилила Волоська декларація, яку підтримали понад 1600 православних богословів та священників. У цьому документі вони засудили ідеологію «руського мира», визнавши її теологічно єретичною та такою, що суперечить православному вченню [67, с. 30–31].

На початку війни на Донбасі у 2014 р. керівництво УПЦ МП зайняло суперечливу позицію, воно здебільшого мовчало і не робило жодних заяв. Це стосувалося їхнього прагнення за будь-яку ціну уникати засудження Росії як країни-агресора та односторонньої реакції на порушення прав громадян і вірян на окупованому Донбасі. Попри домінуюче становище в регіоні, структури УПЦ в Донецькій та Луганській областях не протидіяли сепаратизму. Більше того, вони продемонстрували нездатність зупинити власних священнослужителів у підтримці озброєних сепаратистів [66, с. 136].

Після повномасштабного вторгнення 2022 р. проросійська позиція деяких представників УПЦ МП стала очевидною. Наприклад, священник Віктор Талко з Бородянки, який у березні 2022 р. в інтерв'ю російським пропагандистам висловив жаль, що вони не прийшли ще в 2014 р., заявивши, що тоді їх «зустріли б з квітами».

В умовах повномасштабного вторгнення, коли мовчання вже було неможливим, предстоятель УПЦ МП митрополит Онуфрій виступив із заявою. У ній він, з одного боку, підтримав українське військо і закликав Путіна припинити війну. З іншого боку, він схарактеризував війну як братовбивчу та повторенням Каїнового гріха, наголосивши, що війна між народами, які вийшли з однієї Дніпровської купелі, не має виправдання перед Богом, ні перед людьми [48].

Одним із проявів трансформації ставлення суспільства до церкви в умовах війни стала календарна реформа. Протягом століть Україна, подібно до Росії, залишалася за старим стилем, на відміну від більшості країн Європи. Цього стилю дотримувались не лише православні, а й греко-католики та протестанти. Хоча останніми роками кількість прихильників переходу на новий стиль зростала, до повномасштабного вторгнення більшість все ще була проти. Ситуація кардинально змінилась у 2022 р., коли, за даними соціологічної групи «Рейтинг», кількість прихильників реформи досягла 44% і вперше перевершила кількість її противників, яких ще було 31% [30].

Ідея переходу на новоюліанський календар у ПЦУ виникла одразу після отримання Томосу про автокефалію в 2019 р. Однак на той час навіть серед керівництва ПЦУ не було впевненості, що українське суспільство позитивно поставиться до такої реформи. Архієрейський собор ПЦУ 24 травня 2023 р. ухвалив рішення про перехід на новоюліанський календар з 1 вересня, пояснивши це необхідністю захисту української духовної ідентичності від агресії «руського мира». Як повідомила пресслужба, метою також є приєднання до більшості помісних православних церков, які використовують

цей календар. При цьому парафіям та монастирям, які того забажають, залишили право використовувати старий календар [51].

Згідно з новим опитуванням цієї ж групи, проведеним влітку 2023 р. незадовго до офіційного переходу, кількість прихильників реформи досягла 63%. Цікаво, що навіть в УПЦ МП від чверті до третини вірян підтримують перехід на новий стиль, незважаючи на активну агітацію духовенства цієї структури на користь старого стилю.

Після початку повномасштабного вторгнення УПЦ МП постійно заявляє про свою незалежність від Москви, посиляючись на зміни у статуті, з якого нібито прибрали всі згадки про зв'язок з Росією. Однак в Україні багато хто, як у суспільстві, так і у владі, не довіряє цим заявам, вважаючи розрив лише формальністю на папері. Керуючий справами УПЦ МП митрополит Антоній у серпні 2024 р. категорично відкинув можливість переходу на новоюліанський календар. Аргументом він назвав нібито «непристойні діяння» патріарха Мелетія IV, який запровадив цей календар, і прямо натякнув, що вважає це питання політичним [30].

Однією з ключових та резонансних подій став також перехід Києво-Печерської лаври до Православної церкви України. Події навколо Києво-Печерської лаври почали активно розвиватися наприкінці 2022 р., оскільки з 1 січня 2023 р. добігав кінця термін оренди Успенського собору та Трапезної церкви. У зв'язку з цим настоятель лаври митрополит Павло звернувся до президента, де просив відкласти перевірку оренди, аргументуючи, що його не попередили заздалегідь [73].

Перед тим, 12 грудня президент Зеленський ввів санкції проти настоятеля лаври Павла Лебеда. Причиною стали його відверті проросійські погляди, зокрема заяви про єдність з Росією та твердження, що «Крим ніколи не був українським». Після нового року уряд України повернув державі контроль над частиною Києво-Печерської лаври, як повідомив міністр культури. Цей процес включав інвентаризацію майна та технічний огляд будівель, який здійснювала спеціальна комісія [75].

Знаковою подією стало різдвяне богослужіння 7 січня 2023 р. в Успенському соборі Києво-Печерської лаври, яке вперше провів предстоятель ПЦУ митрополит Епіфаній. Однак ця служба була лише разовою подією і на той момент про довгострокову оренду не йшлося [23].

На початку березня було припинено дію безстрокового договору про оренду, який надавав УПЦ МП право на безкоштовне користування державним майном на території Нижньої Лаври. Цей договір, укладений ще 19 липня 2013 р., стосувався культових будівель та іншого майна заповідника «Києво-Печерська лавра». Представникам УПЦ МП було висунуто вимогу звільнити приміщення на території заповідника до 29 березня. У відповідь на це, представники УПЦ назвали його провокацією з боку чиновників, адже за їхніми словами, такі дії порушують усі законодавчі норми державно-церковних відносин [60].

У відповідь на вимогу про виселення, 29 березня в УПЦ МП заявили, що не покинуть Києво-Печерську лавру. Митрополит Павло пояснив, що вони залишатимуться там до завершення судового процесу. УПЦ МП подала позов до Господарського суду Києва, оскаржуючи розірвання договору оренди [59].

Спочатку УПЦ МП відмовилася підписувати акти приймання-передачі державного майна Києво-Печерської лаври. А вже в серпні Господарський суд Києва ухвалив рішення, за яким визнав розірвання договору про безкоштовне користування майном заповідника законним.

Відтоді процес передачі святині відбувався поступово. Однією з останніх знакових подій стало перше в історії богослужіння ПЦУ на території Лаврських печер, яке відбулось в липні 2025 р. Митрополит Епіфаній очолив молитву в церкві на честь преподобного Феодосія Печерського [14].

Таким чином, реакція України на релігійний гібридний вплив Росії еволюціонувала від початкової розгубленості у 2014 р. до системної протидії, наслідком якої стало повномасштабне вторгнення. Створення автокефальної Православної церкви України заклало основу для духовної незалежності, а війна спричинила масовий перехід громад, широку підтримку календарної

реформи та рішучі дії держави, які включали контррозвідальні заходи СБУ, повернення Києво-Печерської лаври та ухвалення закону про заборону пов'язаних із РФ релігійних організацій.

ВИСНОВКИ

Узагальнюючи результати проведеного комплексного дослідження становища православної церкви в Україні у другій половині XX – на початку XXI ст., можна стверджувати, що взаємовідносини у трикутнику «державо-церква-суспільство» пройшли складний еволюційний шлях – від спроб фізичного знищення та ідеологічної ізоляції в радянські часи до перетворення церковної структури на інструмент гібридної агресії в умовах сучасної війни. Проведений аналіз дозволив не лише реконструювати історичні обставини існування церкви в умовах тоталітаризму, але й довести пряму інституційну та методологічну спадкоємність між радянськими спецслужбами та сучасними стратегіями Російської Федерації у релігійній сфері.

Аналіз історіографічної та джерельної бази засвідчив, що тема репресій проти церкви в СРСР є досить розробленою, проте аспект трансформації радянських методів контролю в новітні технології інформаційно-психологічного впливу залишається маловивченим полем. Джерела показують, що сучасна політика Московського патріархату щодо України базується на фундаменті, закладеному саме в період «відлиги» та «застою», коли церква була остаточно інтегрована в систему державних інтересів.

Дослідження періоду хрущовської «відлиги» дає підстави переглянути усталені стереотипи про лібералізацію суспільного життя того часу. Для релігійної сфери цей етап став часом не послаблення, а навпаки – безпрецедентного ідеологічного та адміністративного тиску. Встановлено, що тимчасовий компроміс між сталінським режимом і церквою в повоєнні роки був продиктований виключно прагматичними цілями зовнішньої політики та необхідністю контролю над населенням. З приходом до влади М. Хрущова, який керувався утопічною ідеєю швидкої побудови комунізму, церква знову опинилася під загрозою ліквідації. Специфікою антирелігійної кампанії 1958–1964 рр. в Україні став її тотальний характер, який значно перевищував масштаби репресій в інших республіках Союзу.

Важливим висновком роботи є те, що попри масове закриття майже половини діючих храмів, економічний тиск та публічне приниження духовенства, радянській владі не вдалося зруйнувати народну релігійність. Навпаки, адміністративний тиск спровокував перехід релігійного життя у напівлегальні та підпільні форми. Деякі громадяни публічно демонстрували лояльність до атеїзму, а приватно здійснювали хрещення чи вінчання, що стало формою пасивного спротиву режиму. Особливо яскраво це проявилось в західних регіонах України, де релігія стала маркером національної ідентичності та формою опозиції до русифікації.

Наступний етап, що охоплює добу брежнєвського «застою», характеризувався зміною тактики державного впливу. Відмовившись від грубих прямих нападів на релігію, влада перейшла до стратегії повільного задушення та проникнення в церковну ієрархію агентів спецслужб. Доведено, що створення Ради у справах релігій та ухвалення законодавчих актів 1970-х рр. остаточно перетворило РПЦ на бюрократизований придаток державного апарату. У цей час остаточно сформувався тип церковного функціонера, лояльного до влади та готового обслуговувати її політичні інтереси.

Водночас дослідження показало, що спроби замістити релігійні традиції штучною радянською обрядовістю мали лише частковий успіх і носили переважно формальний характер. Натомість тиск на церкву спричинив появу релігійного дисидентства, яке в Україні тісно переплелось з національно-визвольним рухом. Діяльність таких постатей, як Василь Романюк, боротьба за легалізацію УГКЦ, стали свідченням того, що релігійна свобода розглядалася правозахисниками як невід'ємна складова прав людини на національного суверенітету.

Важливим доповненням до аналізу архівних документів стало залучення елементів усної історії, яке дозволило зіставити офіційні дані з індивідуальною пам'яттю свідків епохи. Аналіз свідчень респондентів різних вікових груп показав, що релігійність у цей період трансформувалась із відкритого сповідання віри у площину родинної культурної традиції. Результати

опитування демонструють, що у родинх переважної більшості респондентів виконання основних релігійних обрядів, а саме хрещення і поховання, зберігалось, проте відбувалось обережно і у таємниці. Через дефіцит духовенства функції священнослужителів перебирали на себе літні жінки, які і читали молитви під час відспівування. Тож попри тотальний контроль у школах та роботі, радянська влада спромоглася лише витіснити релігію у приватну сферу, але не знищити її як складову народної ментальності.

Ключовим підсумком роботи є аналіз трансформації ролі церкви в умовах сучасної агресії Росії проти України. Встановлено те, що якщо СРСР використовував церкву для просування «боротьби за мир» на міжнародній арені, то сучасна Росія використовує для її легітимації збройної агресії через доктрину «руського мира». Ця ідеологія, яка набула квазірелігійного характеру, фактично замінила марксизм-ленінізм, ставши новим обґрунтуванням імперських амбіцій.

У роботі доведено, що структури Московського патріархату в Україні протягом тривалого часу виконували функцію «м'якої сили», яка з початком агресії у 2014 р. трансформувалася у відверту підтримку окупантів. Використання релігійної риторики для виправдання війни, мілітаризація церковної свідомості, участь духовенства у пропагандистських кампаніях та розвідувальній діяльності – усе це є наслідком одержавлення церкви, яке відбулося ще в радянські часи. Сучасні інформаційно-психологічні операції ворога, спрямовані на дискредитацію української автокефалії та розпалювання міжконфесійної ворожнечі, використовують ті самі шаблони про «розкольників» та «агентів Заходу», які розроблялися КДБ для боротьби з негодними ще півстоліття тому.

Реакція української держави та суспільства на ці виклики пройшла шлях від розгубленості та спроб діалогу до усвідомлення необхідності захисту духовного суверенітету. Отримання Томосу про автокефалію православної церкви України стало геополітичною подією, що розірвала багатовікову церковну залежність від Москви. Процес переходу релігійних громад,

повернення під контроль держави національних святинь, зокрема Києво-Печерської лаври та законодавче обмеження діяльності релігійних організацій, пов'язаних з країною-агресором, є закономірними етапами деколонізації українського духовного простору.

Підсумовуючи, варто зазначити, що історія православної церкви в Україні другої половини XX – початку XXI ст. – це історія боротьби за виживання в умовах тоталітарного тиску та подальшого самоочищення від імперських нашарувань. Досвід минулого століття демонструє, що церква, яка йде на компроміс зі злочинним режимом, неминуче втрачає свою духовну сутність, перетворюючись на політичний інструмент. Водночас стійкість вірян та духовенства, які зберегли вірність своїм переконанням попри репресії радянських часів, стала тим фундаментом, на якому розбудовується незалежна помісна українська церква. Сучасні процеси в релігійному житті України є не просто адміністративними змінами, а завершенням тривалого історичного процесу виходу з багаторічної залежності від російської імперської ідеології, що є необхідною умовою для формування міцної, єдиної нації та забезпечення національної безпеки держави.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Агітаційні листівки Медведчука і російські прапори: СБУ завершила обшуки в кількох єпархіях УПЦ (МП). *Radio Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-sbu-obshuky-upts-mp-lystivky-medvedchuk/32211967.html> (дата звернення: 26.10.2025).
2. Аксюк М. Антирелігійна кампанія доби «відлиги» в політичному аспекті. *Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки*. 2024. № 2. С. 91–99.
3. Алексеева Л. История инакомыслия в СССР: новейший период. Москва : Моск. Хельсинк. группа, 2012. 384 с.
4. Андрухів І. Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40–80-х роках ХХ століття. Історико-правовий аналіз: дис. ... д-ра іст. наук : 07. 00. 01. Київ, 2006. 450 с.
5. Бажан О. Дослідження проблем дисидентського руху в Україні в сучасній зарубіжній та вітчизняній історіографії. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2001. Т. 2. С. 520–529.
6. Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) / ред. Смолій В. Київ : Альтернативи, 1999. Т. 13. 303 с.
7. Баранівська Т., Свирид С. Відбулося перше богослужіння ПЦУ на території печер Києво-Печерської лаври. *Суспільне Київ*. URL: <https://suspilne.media/kyiv/1073947-vidbulosa-perse-bogosluzinna-pcu-na-teritorii-pecer-kievo-pecerskoi-lavri/> (дата звернення: 25.10.2025).
8. Березняк В. Посилення консервативних тенденцій у суспільно-політичному житті Рівненщини в період «застою»: релігійний аспект. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2016. № 28. С. 392–403.
9. Бондарчук П. М. Релігійні течії в радянській Україні (середина 1940-х – середина 1980-х років). Історико-релігієзнавче дослідження. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. 268 с.

10. Бондарчук П. Релігійна політика в Україні (середина 1960-х – середина 1980-х років). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2006. № 15. С. 411–422.

11. Бондарчук П. Релігійна свідомість віруючих УРСР (1940–1980-і роки): повсякденні прояви, трансформації. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2012. 322 с.

12. Бондарчук П., Даниленко В. Особливості релігійної ситуації в УРСР (середина 1950-х – перша половина 1960-х років). *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки*. 2013. № 3.34. С. 158–171.

13. Бондарчук П., Даниленко В., Крупина В., Кубальський О. Релігійна політика в Україні у 1960-х – 1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних відносин / ред. Даниленко В. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. 210 с.

14. Відбулося перше богослужіння ПЦУ на території печер Києво-Печерської лаври. *Суспільне Київ*. 23 липня, 18:51. URL: <https://suspilne.media/kyiv/1073947-vidbulosa-perse-bogosluzinna-pcu-na-teritorii-pecer-kievo-pecerskoi-lavri/> (дата звернення: 25.10.2025).

15. Войналович В. А., Кочан Н. І. Релігійний чинник етнополітичних процесів на Донбасі: історія і сучасність. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. 304 с.

16. До ПЦУ перейшло дві тисячі парафій – це більш ніж кілька помісних церков – Єленський. *Релігійна правда*. URL: <https://religionpravda.com.ua/?p=97630> (дата звернення: 26.10.2025).

17. Єленський В. Релігія та формування модерної української нації. *Релігія і нація в суспільному житті України й світу*. Київ: Наукова думка, 2006. С. 242–262.

18. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). Харків: Фоліо, 2003. 143 с.

19. Інтерв'ю з Буран Юлією Дмитрівною, 1979 року народження, мешканкою м. Жмеринка Вінницької області, проведене В. Погонцем. 2025 р., листопад 24 – м. Жмеринка Жмеринського району Вінницької області.

20. Інтерв'ю з Погонець Іриною Олексіївною, 1970 року народження, мешканкою м. Калинівка Вінницької області, проведене І. В. Погонцем. 2025 р., листопад 23 – м. Калинівка Хмільницького району Вінницької області.

21. Інтерв'ю з Погонцем Василем Трохимовичем, 1964 року народження, мешканцем м. Калинівка Вінницької області, проведене І. В. Погонцем. 2025 р., листопад 23 – м. Калинівка Хмільницького району Вінницької області.

22. Інтерв'ю з Репінською Марією Андріївною, 1953 року народження, мешканкою с. Потоки Вінницької області, проведене В. Погонцем. 2025 р., листопад 24 – с. Потоки Вінницького району Вінницької області.

23. Історична різдвяна служба ПЦУ в Києво-Печерській лаврі. Найяскравіші фото. *BBC News Україна*. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-64185287> (дата звернення: 25.10.2025).

24. Історія релігії в Україні: Навчальний посібник / ред. ред. А. Колодний [та ін.]. Київ: Знання, 1999. 735 с.

25. Кіндрачук Н. Радянська обрядовість як засіб утілення в життя політики денаціоналізації українців в УРСР протягом 60–70-х рр. ХХ ст. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки*. 2016. № 3. С. 157–161.

26. Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік: від 07.10.1977. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001400-77#Text> (дата звернення: 23.11.2025).

27. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки: від 20.04.1978. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/888-09/ed19780420#Text> (дата звернення: 23.11.2025).

28. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК 1946–1955. Москва: Госполитиздат, 1985. Т. 8. 546 с.

29. Кравченко К. Російська пропаганда в інформаційному просторі України: стереотипи та шляхи поширення, Київ. 2021. 98 с.

30. Кралюк П. «Геть від Москви». Українські церкви календарною реформою дистанціювалися від «руського мира». *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayina-tserkvy-kalendarna-reforma/32769217.html> (дата звернення: 25.10.2025).

31. Литвинов В. Чому громади перестали переходити з УПЦ МП до ПЦУ і чи змінить це новий закон? *Texty.org.ua*. URL: <https://texty.org.ua/articles/113552/chomu-hromady-perestaly-perehodyty-z-upc-mp-do-pcu-i-chy-zminyt-ce-novyy-zakon/> (дата звернення: 26.10.2025).

32. Лібералізація і гоніння: Почаївська лавра у 40–80хх рр. XX ст. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.ua/liberalizaciya-i-goninnya-pochayivska-lavra-u-40-80hh-rr-hh-st_n143954 (дата звернення: 05.11.2025).

33. «Методички» Кремля та нацистська символіка – СБУ про результати обшуків на об'єктах УПЦ (МП) у трьох областях. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-sbu-upts-mp-obsuky/32159431.html> (дата звернення: 26.10.2025).

34. Міщанин В. Радянська обрядовість на Закарпатті середини 1970-х рр.: «традиційні свята» і «нові обряди». *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. 2025. № 2 (53). С. 48–63.

35. Набока С. Суспільно-політичний розвиток України в 1964-1984 рр. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2012. № 112. С. 34–36.

36. Назарук О. Державна політика України в релігійній сфері у 2014–2023 рр.: робота на здобуття кваліфікаційного ступеня магістра. Луцьк, 2024. 60 с.

URL: https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/27268/3/Nazaruk_2024.pdf

37. Нестеров В. За крок від червоного Інферно або проект «Московський Ватикан». *Релігійно-інформаційна служба України*. 05.12.2024. URL: https://risu.ua/za-krok-vid-chervonogo-inferno-abo-proekt-moskovskij-vatikan_n152634.

38. Нікіфоров К. Православна церква та радянська влада на Донеччині 1965–1985 pp. *TEKA Komisji Polsko-Ukraińskich Związków Kulturowych*. 2021. Т. 6, № 16. С. 71–82.

39. Оліцький В. РПЦ у релігійному житті Північно-Східної України у 1944-1953 роках. *Старожитності Лукомор'я*. 2022. № 4. С. 106–115.

40. Опанасенко О. Понад тисячу релігійних громад перейшли до ПЦУ після вторгнення Росії. Найбільше – на Хмельниччині. *Бабель*. URL: <https://babel.ua/news/111411-bilshe-tisyachi-religiynih-gromad-pereyshli-do-pcu-pislya-vtorgnennya-rosiji-naybilshe-na-hmelnichchini> (дата звернення: 26.10.2025).

41. Парти́йно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс / В. А. Войналович; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. Київ: Світогляд, 2005. 741 с.

42. Петрусенко Ю. Антирелігійна кампанія проти православної церкви на Україні у період «Відлиги». *Історичні науки: Зб. наук. пр.* Суми, 2009. С. 158–164.

43. Постановление ЦК КПСС об ошибках в проведении научно-атеистической пропаганды среди населения: от 10.11.1954. URL: <https://web.archive.org/web/20191016050727/http://istorijarossii.narod.ru/o religii.htm> (дата звернення: 29.11.2025).

44. Про внесення змін до деяких законів України щодо підлеглості релігійних організацій та процедури державної реєстрації релігійних організацій зі статусом юридичної особи: Закон України від 17.01.2019 № 2673-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2673-19#Text> (дата звернення: 23.11.2025).

45. Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій: Закон України від 20.08.2024 № 3894-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3894-20#Text> (дата звернення: 23.11.2025).

46. Пуйда Р. Атеїзм в Українській РСР у другій половині 1960-х – першій половині 80-х роках ХХ ст.: теорія, пропаганда, протидія (на прикладі Івано-Франківської області). *Молодий вчений*. 2021. № 9 (97). С. 128–132.

47. Пуйда Р. Церковно-релігійні процеси в західних областях УРСР у другій половині 1960-х – першій половині 1980-х рр.: регіональні особливості. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2021. 222 с.

48. Путін – зупинись! УПЦ Московського патріархату підтримала українську армію у війні з Росією. *BBC News Україна*. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-60512181> (дата звернення: 26.10.2025).

49. Ратієва А. «Хресна хода» роспропаганди: чому Москва атакує український закон про релігійні організації? *Uacrisis.org*. URL: <https://uacrisis.org/uk/hresna-hoda-rospropagandy-chomu-moskva-atakuye-ukrayinskyj-zakon-pro-religijni-organizatsiyi> (дата звернення: 26.10.2025).

50. Релігійність населення України у 40-80-х роках ХХ ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін / Бондарчук П. М.; НАН України, Ін-т історії України. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2009. 381 с.

51. Ржеутська Л. Історична реформа календаря ПЦУ набула чинності. *Deutsche Welle*. URL: <https://www.dw.com/uk/nabula-cinnosti-istoricna-reforma-kalendara-pcu-so-zminilosa/a-66649134> (дата звернення: 25.10.2025).

52. Романюк І., Зінько Ю. Ставлення держави до церкви на селі в 50-середині 60-х рр. ХХ ст. *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. 2009. № 15. С. 261–275.

53. Семанчук Г. Інституційні трансформації православ'я на Буковині в 1940–1945 роках. *Труди Київської духовної академії*. 2021. Т. 21. С. 190–204.

54. Сергієнко В. Антирелігійна кампанія радянської влади у 1950 – 1960-х роках. *Актуальні питання історії України, всесвітньої історії та методик їх викладання: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Рівне, 19 трав. 2023 р.)*. Рівне, 2023. С. 49–53.

55. Татарченко О. Роль державних органів виконавчої влади в реалізації радянської політики щодо православної церкви на Херсонщині в повоєнні роки. *Збірник статей за матеріалами IV Всеукраїнської наукової конференції «Держава і церква в новітній історії України» (21 – 22 листопада 2012 року)*. Херсон, 2013. С. 150–159.

56. Тєвікова О. Повсякденне життя громадян УРСР: соціальні та культурні аспекти (1953–1964 роки). Полтава, 2010. 305 с.

57. У центрі Москви встановили пам'ятник Володимирі Великому. ФОТО. *Історична правда*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/581e5221abbe8/> (дата звернення: 26.10.2025).

58. Українське суспільство в 1960–1980-х рр. Історичні нариси / ред. Даниленко В. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2022. 959 с.

59. УПЦ (МП): ніякого виселення не може бути, бо «немає юридичних підстав». *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-upc-mp-lavra/32340367.html> (дата звернення: 25.10.2025).

60. УПЦ МП виселяють майже з усієї Києво-Печерської лаври. *BBC News Україна*. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-64917218> (дата звернення: 25.10.2025).

61. Швець Л. Антирелігійні заходи місцевої влади в Україні кінця 1950-х рр.: на прикладі Руської православної церкви. *Збірник статей за матеріалами IV Всеукраїнської наукової конференції «Держава і церква в новітній історії України» (21 – 22 листопада 2012 року)*. Полтава. 2013. С. 164–170.

62. Шкаровский М. Сталинская религиозная политика и Русская Православная Церковь в 1943–1953 годах. *Acta slavica iaponica*. 2009. № 27. С. 1–27.

63. Шліхта Н. Основні форми і методи атеїстичної пропаганди в Українській РСР наприкінці 50-х – на початку 60-х років. *Наукові записки НаУКМА*. 1999. Т. 14. С. 80–87.

64. Шліхта Н. Церква за умов хрущовської антирелігійної кампанії: ситуація в Україні та її польська паралель. *Україна модерна*. 2000. № 4-5. С. 246–289.

65. Яремчук В. Російська Православна Церква в інформаційно-пропагандистському конструкті політики РФ щодо України на сучасному етапі. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2015. № 3. С. 247–273.

66. Яремчук В. РПЦ на Донбасі як інструмент інформаційно-пропагандистської політики Російської Федерації. Способи і форми протидії держави і суспільства церковно-релігійній деструкції. *Донбас у системі інформаційної безпеки держави: регіональні особливості, зовнішні виклики, інструменти боротьби з антиукраїнською пропагандою*. Київ, 2015. С. 123–160.

67. Lytvynchuk O., Shevchuk A., Hrytsyshena Z. Hybrid War: The Influence of the Russian Orthodox Church on the Ukrainian Media. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. 2025. Vol. 45, no. 6. P. 22–44.

68. Namee M. Stalin's Revival of the Moscow Patriarchate – Orthodox History. *Orthodox History*. URL: <https://www.orthodoxhistory.org/2025/04/08/stalins-revival-of-the-moscow-patriarchate/> (date of access: 25.10.2025).

69. Panopticon of Russian Narratives 2023. *Uacrisis.org*. URL: <https://uacrisis.org/en/panopticon-of-russian-narratives-2023> (date of access: 26.10.2025).

70. Russkiy mir: now a part of your cable package. How Russian orthodox church becomes an instrument of hybrid warfare. *Uacrisis.org*. URL: <https://uacrisis.org/en/russkiy-mir-now-a-part-of-your-cable-package-how-russian-orthodox-church-becomes-an-instrument-of-hybrid-warfare> (date of access: 26.10.2025).

71. Shlikhta N. Change of Ritual Practice under Communism: The Case of the Russian Orthodox Church in Soviet Ukraine in the Late 1950s to Early 1970s. *Religious Life in the Late Soviet Union From Survival to Revival (1960s–1980s)* / ed. by Martin B., Beliakova N. London, 2024. P. 20–33.

72. Składanowski M., Szabaciuk A., Łukasik-Turecka A. Church of war: propaganda and disinformation in Patriarch Kirill's discourse on Russia's aggression. *Cogent Arts & Humanities*. 2025. Vol. 12, no. 1.

73. Sonko A. Ministry of Culture recommends not renewing Moscow Patriarchate church's lease for two churches in Kyiv-Pechersk Lavra. *NV Nation*. URL: <https://english.nv.ua/nation/ministry-of-culture-urges-non-renewal-of-lease-in-kyiv-pechersk-lavra-for-moscow-church-ukraine-ne-50293707.html> (date of access: 25.10.2025).

74. Surzhko Harned L. Russian World and Ukrainian Autocephaly: Religious Narratives in Anti-Colonial Nationalism of Ukraine. *Religions*. 2022. Vol. 13, no. 4. P. 1–13.

75. Ukraine finalizes transfer of parts of Kyiv Pechersk Lavra to state ownership. *The Kyiv Independent*. URL: <https://kyivindependent.com/ukraine-finalizes-transfer-of-parts-of-kyiv-pechersk-lavra-to-state-ownership/> (date of access: 25.10.2025).

76. Zhdanova N. From pulpit to propaganda machine: tracing the Russian Orthodox Church's role in Putin's war. *Reuters Institute for the Study of Journalism*. URL: <https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/pulpit-propaganda-machine-tracing-russian-orthodox-churchs-role-putins-war> (date of access: 26.10.2025).

ДОДАТКИ

Додаток А. Зображальні матеріали

1.1. Радянський пропагандистський плакат «Бога немає», 1961 р.¹

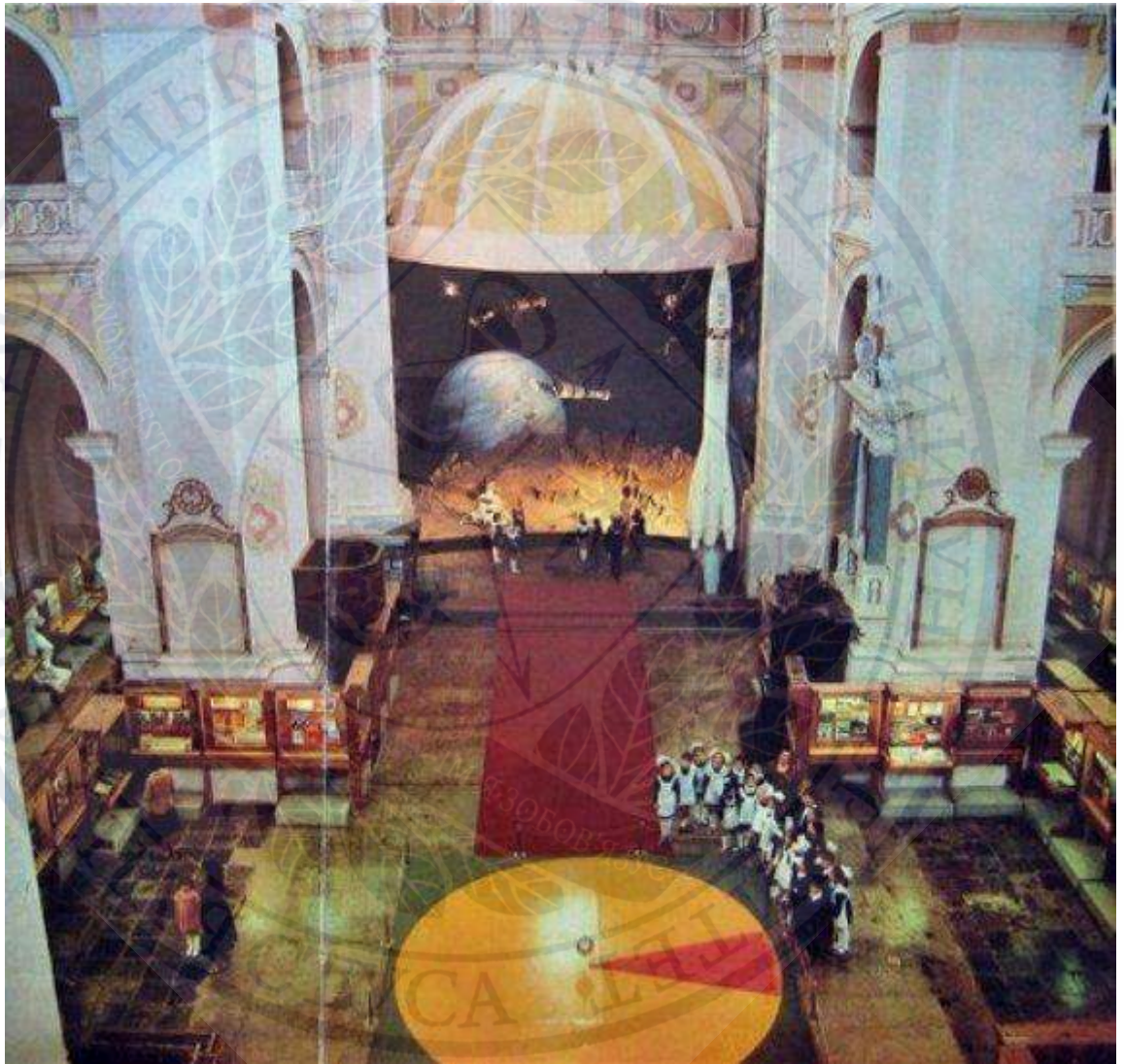
¹ *Anti-Religious Soviet Propaganda in 5 Posters*. URL: <https://www.thecollector.com/anti-religious-soviet-propaganda/>

1.2. Арештантське фото о. Василя Романюка²

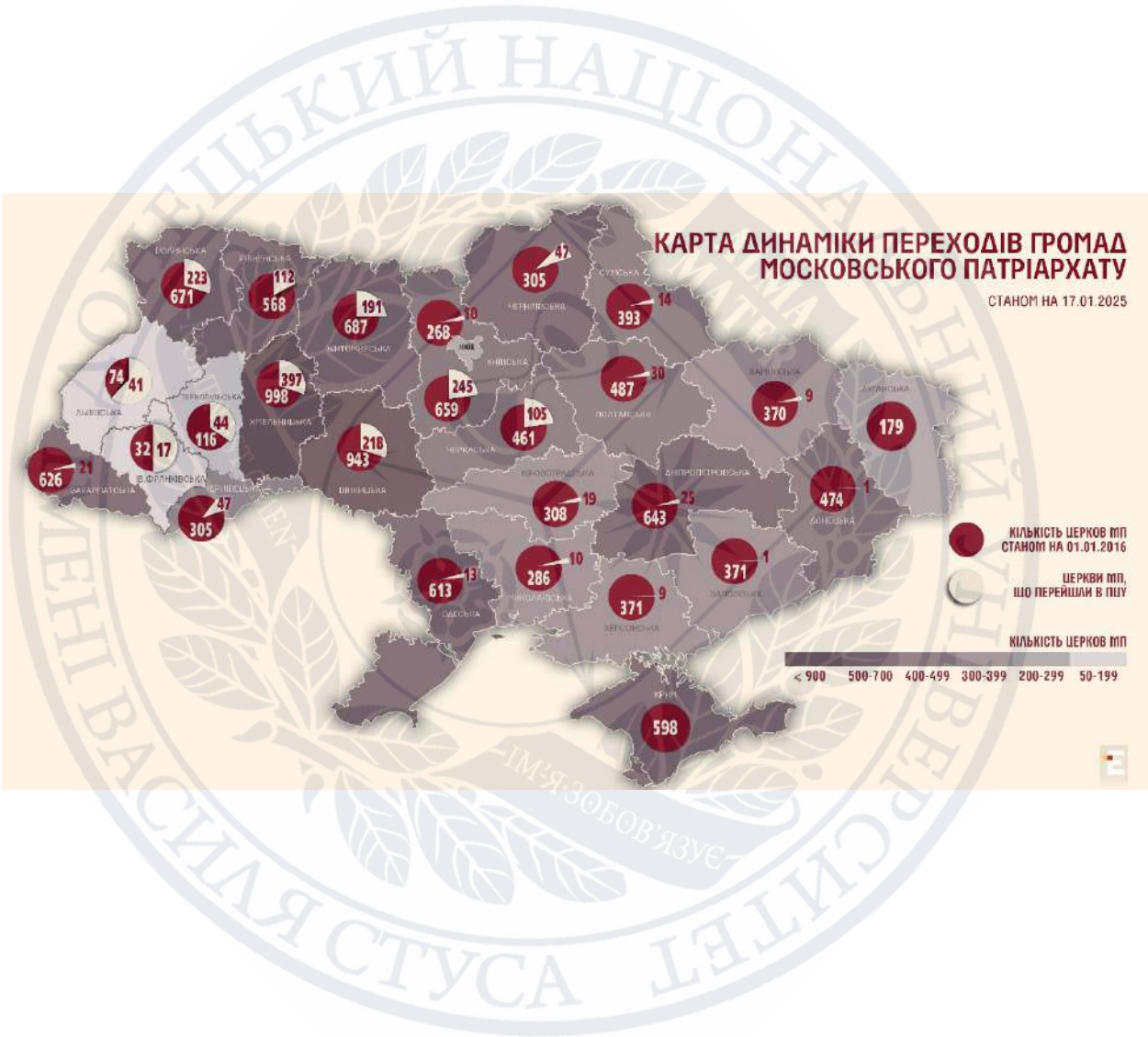
² ГУЛАГівська «одіссея» Патріарха Володимира. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/06/2/157605/>

1.3. Музей атеїзму у одному з храмів у Луцьку, 1980 р.³

³ Музей атеїзму у Луцьку: єзуїти би плакали. URL:
https://www.volynnews.com/news/rest/muzey_ateyizmu_u_lutsku_yezuyity_by_plakaly/

1.4. Карта переходів громад з московського патріархату до ПЦУ
станом на січень 2025 року⁴

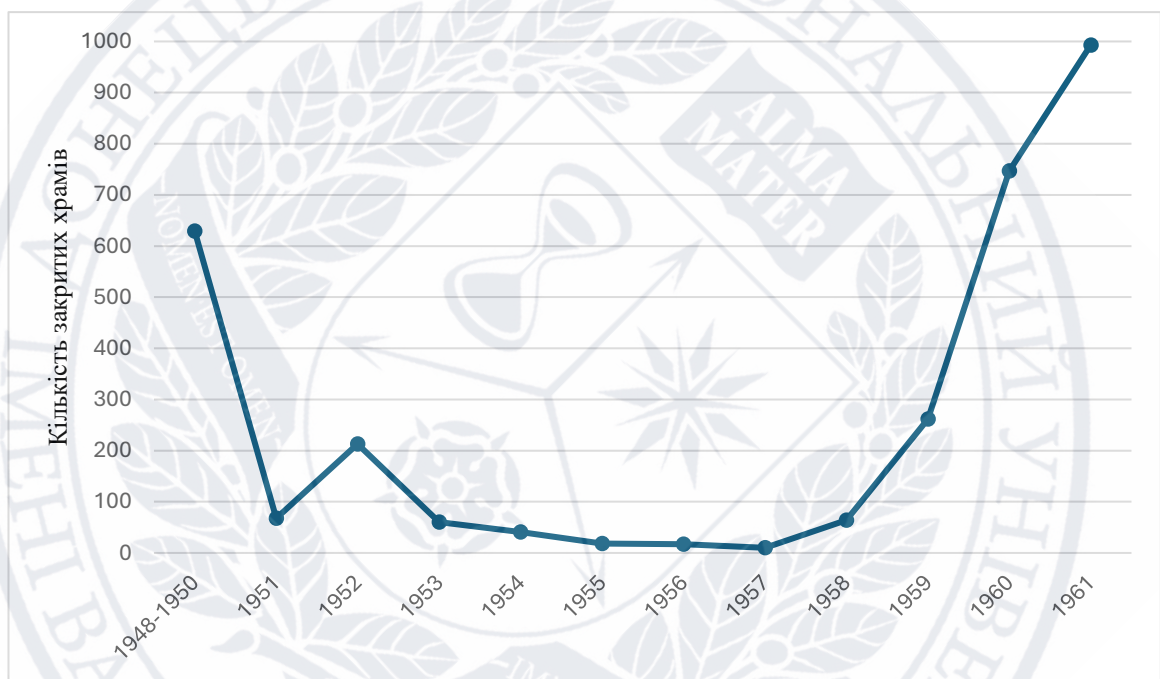

⁴ Карта переходів громад з московського патріархату станом на січень 2025 року. URL: <https://espresso.tv/skilki-gromad-uzhe-pokinulo-moskovskiy-patriarkhat-v-ukraini-karta-po-regionakh>

Додаток Б. Графічні матеріали

Графік 2.1

Зміни у мережі православних храмів на території УРСР у другій половині 1940-х – на початку 1960-х рр.⁵

⁵ Бондарчук П. М. Релігійні течії в радянській Україні (середина 1940-х – середина 1980-х років). Історико-релігієзнавче дослідження. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. С.133.

Таблиця 2.1

Регіональний вимір православної церкви станом на 01.01.1963⁶

Назва області	Кількість зареєстрованих релігійних громад	Кількість діючих церков і молитовних будинків	Кількість діючих церков і молитовних будинків у сільській місцевості
Вінницька	395	386	350
Волинська	211	211	204
Донецька	105	103	45
Дніпропетровська	31	31	13
Житомирська	197	197	147
Закарпатська	432	432	432
Запорізька	15	15	5
Івано-Франківська	488	488	488
Київська	188	183	112
Кіровоградська	102	81	15
Кримська	18	16	14
Львівська	928	928	928
Луганська	72	70	32
Миколаївська	67	58	32
Одеська	93	87	84
Полтавська	74	74	35
Ровенська	311	311	280
Сумська	157	156	65
Тернопільська	562	561	554
Харківська	81	81	41
Херсонська	68	63	11
Хмельницька	163	163	154
Черкаська	89	82	45
Чернігівська	209	158	155
Чернівецька	265	265	264
УРСР	5321	5200	4505

⁶ Бондарчук П. М. Релігійні течії в радянській Україні (середина 1940-х – середина 1980-х років). Історико-релігієзнавче дослідження. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. С. 135.